Арм. Ђенерал
Милан Ђ. Недић

Српска Војска и Солунска Офанзива

АРМ. ЂЕНЕРАЛ,
МИЛАН Ђ. НЕДИЋ

СРПСКА ВОЈСКА
И
СОЛУНСКА ОФАНЗИВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА „НАПРЕДАК"
1932

СКОПЉЕ
Графичко-индустриско предузеће Крајничанац А. Д.
1932

Победнику –

српскоме војнику

из све душе

армиски ђенерал
Милан Ђ. Недић

Мој пријатељ Александар Андријевић, апелациони судија у Скопљу, нека прими и овим путем моје топло признање за његову драгоцену сарадњу на овоме делу.

Милан Ђ. Недић

Пропратна реч

Данас, када се у иностранству, после 14 година понова покушава од непријатеља наших, па чак и од некојих пријатеља

да се за исход светскога рата солунска офанзива потцени; и

да се улога и значај српске војске у томе покрету окарактерише »ситном услугом савезницима,

дужност је нас, учесника у томе делу да најпозванијем судији за оцену овога покрета — Историји ставимо на расположење своју реч истине.

Такву реч наћи ћете у овој књизи.

Она ће вас обавестити:

о солунској офанзиви и значају њезиноме за исход светскога рата;

какву су улогу у томе покрету имали Срби;

колико је и каквих жртава поднео и на томе делу српски народ;

ко је на томе послу био уз нас, а ко против нас; и

колико су нам пријатељи били корисни, а непријатељи штетни.

Из сазнања о томе доћи ћете и сâми до закључка да је овај велики покрет с југа на север углавноме дело нас Србâ, дело — народа епскога витештва, велике вере, великих патњâ

и великих страдања, — народа који је био три године погребен под тешком плочом Аустро—Немаца и Бугара, — народа који је 1918 успео да разбије ту плочу и да последњим напорима својим прокрчи пут остварењу свога вековног сна и постигне своје ослобођење и уједињење.

Поколење које је то велико дело прихватило од ратничког народа — то смо ми.

На нама је да ове тековине народа, вечито пушкараног и вешаног, али никада непобеђеног, сачувамо за све и за свагда онако једноставно и онако недељиво, како их је наш ратнички народ замишљао и хтео, када је 1918 понова с обалâ Јегејскога Мора хитао—у смрт.

Ми који смо једном изгубили отаџбину, јели горак изгнанички хлеб и окусили сву раскошну свирепост судбине, знамо да се љубав према отаџбини не може ни степеновати ни замењивати. Отаџбина се воли изнад свега и више свега. У животу се налазе ствари које усхићавају око и срце, али се никада нису могле наћи и ствари којима би се могла заменити отаџбина.

Они, пак, који другачије мисле и раде, нека прочитају ову књигу. У њој ће наћи дубокога смисла за живот и најјачег уверења да се отаџбини најбоље служи, када се чувају и поштују дела оних који су и живели и умирали за будућа поколења и за будућа материјална и духовна добра народа свог.

Скопље, августа 1932.

Милан Ђ. Недић

Српска Војска

и

Солунска Офанзива

I ДЕО

ПРЕТХОДНА САЗНАЊА

Оно што се, поводом рата, дешавало у Европи 1914 и по том посебно на самоме Балкану 1915, имало је своју предисторију у догађајима који беху изазивани и развијани у корист оног, добро већ познатог, учења немачке спољне политике: о продирању на Исток — Drang nach Osten.

Тежња за остварењем те политике, ма и путем насилним, учинила је да је у европском рату, 1915, дошло и до ових последица:

1. два словенска племена разједињавају се, а у Плесу, у Немачкој, стварају савез за напад на Србију, Немци, Аустро-Мађари и — Бугари;

2. савладана је Србија, њен народ поробљен, а остаци њезине војске евакуисани из земље;

3. на обалама Јегејскога Мора, код Солуна, појављују се Французи и Енглези;

4. српска војска препорођује се и формира на територији грчке краљевине; и

5. ствара се Солунски Фронт.

Све ове последице, колико су проузроковане немачком спољном политиком „за ствари на

Балкану“, морамо претходно упознати, да бисмо могли потпуно схватити:

величину и значај солунскога фронта за светски рат; и

улогу српске војске у солунској офанзиви, као директноме чиниоцу за исход овога рата.

1. ПРОДИРАЊЕ НА ИСТОК

Немачка идеологија. — После уједињења Немачке, 1870 породила се код Немаца мисао о продирању на Исток — Drang nach Osten. Бизмарк, творац уједињења и вођ тадање немачке политике, није хтео да прими и Аустрију у велико немачко царство, али је у накнаду зато, означио баш њу претходницом немачког продирања на Исток. Већ 1878 Бизмарк је даровао Аустрији две српске покрајине, Босну и Херцеговину, као почетне етапе на путу тога освајања Истоком.

Од тога доба, немачка мисао о продирању на Исток, постаде за Аустрију њезино дипломатско „Вјерују” Томе учењу она се на делу предаде коначно 1908, када претседник њеног министарског савета, гроф Ерентал присаједини Босну и Херцеговину двојној монархији.

Али велики пут немачкоме продирању на Исток, запречавала је Србија тим самим што беше на вратницама Запада и Истока. Немачка политика покушавала је најразноврснијим смицалицама да ту препреку уклони. И, пошто је

за тај циљ искоришћавала до 1914 сва могућа мирољубива сретства, те године послужила се силом; своју претходницу Аустрију гурнула је у рат против Србије.

Двојна монархија напала је Србију и доживела је два пораза: на Церу и на Руднику 1914. За њезин престиж тај пораз био је катастрофалан. Вера у успех немачке политике изгубила је много, како у очима самих Немаца, тако исто и у очима целога света. Те последице директно беху и определиле Немачку 1915 да са Србијом ликвидира по сваку цену. Сматрала је да би углед политике и саме Аустро-Угарске, као и њене сопствене, тиме био повраћен, а велика опасност од сталнога угрожавања јужног бока Аустро-Угарске отклоњена.

Мимо то, због даљих циљева, на по се економских, веза с Турском осећала се у Немачкој с дана у дан све потребитијом.

Разједињење Словена. — За остварење те везе, поред Србије, у долини Мораве и Нишаве — постојала је и друга препрека: Бугарска са својом неутралношћу. Отуда је било потребно да се држањем према Србији направи толики велики и војнички и политички успех, да би се и сâма Бугарска определила за централне силе.

Србија, опкољена на трима странама (северу, истоку и западу), била би брзо збрисана с европске карте. Већ у мају и јуну 1915 јавља се и у немачкој и у аустро-угарској штампи огромна агитација за савез с Бугарском. Пи-

сањем штампе обеју земаља дириговала је сама Немачка врховна команда. Немци су нарочито били пуни јавне хвале и обећања за Бугарску. Отворено су јој указивали не само на користи од њезиног уласка у савез, већ и на могућност да „буде у свима својим државним и народним интересима задовољена једино само од Немаца.”

И — успеше. Бугари напустише словенство и заједничке нам идеале, разјединише се и одоше да послуже Аустро-Немцима и њиховим циљевима.

Уговор у Плесу. — Преговори за ступање Бугарске у коло централних силâ почеше јула 1915 у Софији. За ове преговоре Немци упутише у Софију личнога пријатеља бугарскога краља Фердинанда, Hohenlohe Landenburg-a. Избор овога био је добар; Бугари се још при првим разговорима показаше вољним да послуже Немцима. У августу већ добио је овлашћење војни изасланик Бугарске у Берлину, добро познати пуковник Ганчев на бази каквих компензација територијалних да закључи војни уговор између централних силâ с једне и Бугарске с друге стране.

Погодбе у овоме смислу, нису ишле ни глатко ни лако. Бугари у захтевима својим беху непопустљиви. Тражили су не само „присаједињење свију области у Србији и Румунији, настањених Бугарима”, већ и чисто турске области, западно од доњег тока Марице. Но

и та је тешкоћа савладана, благодарећи широкогрудости само турских државника, како то тврди Фалкенхајн, начелник штаба Немачке врховне команде у оно доба.

Бугари нису могли да разумеју ово џентлментсво и уговор је, најзад 6 септембра 1915 у Плесу, у Немачкој, као свршено дело, и потписан. И док су уговор овај потписали без икакве резерве за себе: за Немачку — поменути Фалкенхајн; за Аустро-Угарску — Конрад фон Хецендорф, начелник штаба њезине врховне команде; и за Бугарску „љубимац цара Фердинанда” — Ганчев, дотле су претставници Турске учинили једну ограду; изјавили су да ће се изјаснити доцније, док виде како ће Бугарска на делу испуњавати своје обавезе.

Тим уговором о савезу углављено је:

а) да у року од 30 дана, после датума потписа, Немачка и Аустро-Угарска избаце свака по шест дивизија на северну и западну границу Србије; Бугарска да то учини у року од 35 дана и избаци најмање четири дивизије на источну српску границу;

б) да свима овим здруженим снагама командује немачки генерал фелдмаршал фон Макензен;

в) да Немачка финансира Бугарску и снабдева је ратним материјалом и осталим потребама „у колико јој то буде могуће”;*)

*) Die Memoiren des Generals von Falkenchein generalstabschef des deutchen Oberkomandos 1920.

г) да Бугарска задржи и сачува строгу неутралност према Грчкој и Румунији, пошто су ове обе изјавиле да неће поседати српске области.

Само после неколико дана овим одредбама у уговору додата је клаузула да је Бугарска дужна да дозволи слободан прелаз трупа, војног и осталог материјала за Турску, чим се буде са Србијом свршило и пут за Турску отворио преко Балкана.

Овим уговором у Плесу беше изречена смртна пресуда већ искрвављеној Србији. Њиме су били задовољни и Немци и Аустријанци и Бугари.

Немачка је њиме постигла ове успехе:

а) *политичке:* увукла је Бугарску у савез централних силâ, учинила оно што није могло остати без последица на остале балканске земље и на Русију;

б) *војничке:* успоставила је везу с Турском, обезбедила Дарданеле, издвојила Русију од антанте и Србију склонила са ратне позорнице;

в) *економске:* дошла је до важних сировина, добила је нове изворе за разне животне и војне потребе.

Аустро-Угарска је ослобођена једне велике опасности на југу своје државе: отпало је бочно угрожавање двојној монархији од стране Југословена који су иначе и дотле већ добро тресли темеље цесареве државе. Што је у то

доба за њу било још најглавније: покрила је тим уговором своју државну и војничку велику срамоту коју је претрпела на Церу и Руднику од Срба.

Други уговорач, Бугарска била је нарочито задовољна, јер је на мах постала господар ситуације на Балкану. Савлађивањем Србије, на овај лак и јевтин начин, испуниле се све њезине жеље. *Она није била способна да се бар словенства ради, ослободи осећања која је према Србима имала. Стога није била у стању да види и наличје оваквог једног уговора, нити његове далекосежне последице и по њу саму.*

Мере за извршење уговора. — Немачка врховна команда веровала је да ће брзо свршити са Србијом. Рачунала је да Србија располаже једном бојном снагом до 200.000 војника; да су трупе заморене дугим ратовањем и уз то десетковане и разним болестима. Отуда је сматрала да је за једну брзу ликвидацију довољно, ако против Србије управи само два пута већу снагу, 350—400.000 људи, тешку артиљерију и бацаче минâ, једно сретство које би на отпор Србâ врло поразно деловало.

Мимо то рачунали су и на ванредно повољне основице за своје операције из Босне, Војводине и Бугарске, на оно што је, у свакоме случају, за њих претстављало једну особиту корисност у ратовотству.

На тај начин Србима је остајала слободна отступница на Црну Гору и Албанију, а веза

с иностранством једино железницом кроз вардарску долину.

И ми смо, најзад, дочекали и то да се тако звана Политика обручања енглеског краља, Едварда VII, извођена до светскога рата, у економском и политичком смислу, против Немачке, примени, у војничкоме смислу, пуном снагом, на нас 1915 и тај гвоздени обруч да нас опаше и стегне са три стране, тако, да нам другога излаза не беше, него на Црну Гору и Албанију.

За почетак операција предвиђена беху два датума: за немачке и аустро-угарске трупе 6, а за бугарске 11 октобар.

Почетак операцијâ умало што не беше поремећен због Бугара. Бугарска мобилизација, споро и рђаво организована, закаснила је за три дана; завршила се 23 место 21 септембра. Али Бугари су и тада намерно отезали почетак својих операција. Ишчекивали су на исход руске офанзиве у Галицији и на јаке и снажне нападе француско-енглеске у Шампањи, који напади почеше заиста у исто доба, кад и бугарска мобилизација.

За савлађивање Србије беху одређене три армије:

Аустро-угарска армија под командом генерала фон Кевеша, састављена из четири аустро-угарске дивизије и алпинскога немачког корпуса од три дивизије, свега седам дивизија. Она је имала да пређе Саву код Београда и

Купинова и да надире долином Колубаре и, преко Аранђеловца, Крагујевцу.

Немачка армија под командом генерала фон Галвица, састављена од седам немачких дивизија. Задатак јој је био да из Баната пређе Дунав код Смедерева, Рама и Оршаве и да наступа уз Мораву.

Бугарска армија под командом генерала Бојаџијева од пет дивизија*) и македонске легије за дејство од ушћа Тимока у Дунав па све до Ћустендила.

Из овога се види да је удружена снага тријý државâ за напад на Србију била много јача, нарочито Немачке и Бугарске, него што је то уговором предвиђено било.

Наша духовна борба. — Све ово што се код непријатеља дешавало против нас, наша Врховна команда пратила је будним оком, на по се оне политичке припреме у Берлину и војничке на обалама Дрине, Саве, Дунава и Тимока.

Чим су почели преговори између Бугара и Немаца, наша влада похитала је да на ту појаву скрене пажњу савезницима у Париву и укаже им на опасност оваквога савеза. Наглашавала им је да ће пропаст Србије имати врло тешких последица и за њих саме. Али наши савезници не поклонише довољно пажње на-

*) Бугарске дивизије беху два пута јаче у пешадији од немачких и аустро-угарских.

шим предвиђањима, само зато што никако нису веровали да ће Бугарска моћи и смети да се определи за централне силе.

С коликом наивношћу савезници беху водили у Софији разговоре с Бугарима о томе, сведочи најбоље руски посланик на нашем Двору, кнез Трубецкиј који тврди да се приликом тих разговора претседник бугарске владе, познати германофил и изразити претставник бугарских менталних особина, „деда Радославов заклео на икону св. Николе да неће напасти Србију" Српска врховна команда, поучена искуством из ранијих ратова, била је више него убеђена да ће нас Бугари и овога пута мучки напасти. То своје убеђење саопштавала је и нашој влади и претставницима савезничким, али ови, склони по својој култури да лако верују свакоме, уз то без познавања менталне стране једне балканске нације, место брзих и оштрих мера, узеше још Бугарску у заштиту на рачун наш.

Да би је умилостивили да остане неутралном, понудише јој источни део Јужне Србије до Вардара. Бугарима и ово беше мало, па ипак преговарања са савезницима нашим наставише, али сада с циљем да добију у времену и у уцени. Отуда и саму ствар ставише на дипломатско надметање: ко да више.

И докле су наша влада и Врховна Команда ишле од Понтија до Пилата, дотле се у потаји спремала пропаст Србији.

План Српске Врховне Команде. — Свесна велике опасности која јој претстоји и одговорности пред историјом за будућност државе и народа нашег, Српска врховна команда сама, из властитих побуда, кренула је у прикупљање својих најбољих дивизија на источној пограничној зони према Бугарима.

Мисао њезина била је: *што шире искоришћавање централнога положаја српске војске: енергични напад на најопаснијег непријатеља у то време Бугаре и задржавање Немаца и Аустријанаца, у исто доба, сразмерним снагама на Дрини, Сави и Дунаву. Хтело се да се сврши с Бугарима, да би се после свима, уједињеним снагама тукли понова Аустријанци и њихови савезници Немци*).*

Извршење овога генијалнога плана омела је политика наша и савезничка. — Руси су нас, у својој безграничној наивности, уверавали да је бугарска мобилизација уперена противу — Турске.

А наша влада, поводом тога, издаде оно

*) Разраду ове идеје начелника штаба Српске врховне команде, војводе Путника, вршио сам у Јагодини са девет ђенералштабних официра. Кад је све било готово, предата је Врховној команди у Крагујевцу, па је по том достављена дивизијама и армијама на извршење. Цела ова операција извршена је у најбољем реду и шест наших првокласних дивизија беху спремне да упадну у Бугарску онда, када се она налаза још у извршењу своје мобилизације.

чувено наређење: „ко на граници бугарској, са наше стране, отвори ватру на Бугаре, биће стрељан."

Ето, у таквим се приликама налазаше наша Врховна команда. Њен план пропао је, као што пропадају и сви остали војнички подухвати, где се умеша политика. Време је пролазило и најповољнији тренутак за напад на Бугаре био је изгубљен.

Политика је учинила да буде пропуштена једна изванредно повољна прилика и покварен један најефикаснији операциски план.

Да је било онако како је хтела Српска врховна команда, извесно је да би се догађаји другаче окренули и да би наш народ био поштеђен албанских гудура и црногорских кршева. Тачност ове наше прогнозе утврђивали су и тадања тренутна ситуација на осталим бојиштима и немачки званични подаци.

Плесни уговор на делу. — Док се ово догађало на истоку, према Бугарској, где већ беху прикупљене наше најбоље трупе од војника, расположених и увек готових за напад, али уједно и потресаних душевно неупутним наређењима, дотле је на северу велика аустронемачка офанзива чинила своје и приморала нас да извршујемо на врат на нос пребацивање наших дивизијâ с истока на север и запад.

Напредовање немачке, а нарочито аустриске војске, текло је лагано; за петнаест дана једва да су продрли неколико километара на-

пред, Немци до Калишта код Пожаревца, а Аустријанци до Рипња код Београда.

Бугарска војска подељена у две армије такође је лагано ишла напред. До 21 октобра I армија једва је продрла у долину Тимока до Краљева Села, док је II армија, препадом и разбијањем слабе снаге нашег III позива, на граничноме фронту до Врања, успела да пресече железничку пругу Ниш—Скопље.

Ми смо захтевали хитне помоћи од савезника наших и указивали им на јавну срамоту човечанства: *да су тројица ударили на једнога; и да су нам Бугари зарили нож у леђа. Узалуд.* Код наших савезника у то доба, не беше јединства у командовању. Док су се једни тукли, други су посматрали. Тако, док су у августу нападали Руси, те нападе мирно су посматрали Французи, Енглези и Италијани; у септембру нападали су Французи и Енглези, посматрали су их Руси и Италијани. Када су, пак, централне силе, удружене с Бугарима, напале на нас, наши савезници остадоше и тада само посматраоци, али сада колико изненађени, толико и заплашени систематским продирањем Немаца на Исток.

Наше отступање. — Српска војска, обухваћена скоро са свију страна, концентричним нападима Немаца, Аустријанаца, Маџара и Бугара и десеткована од тешке немачке артиљерије, имала је огромних губитака. Борила се натчовечанском снагом, отступајући под бор-

бом стопу по стопу испред непријатеља који је, због многобројности у љутству и оружју, напредовао, али и трпео од малаксалога и трогодишњим ратовањем истрошеног народа. Напуштали смо: своје домове и своје миле и драге; своје шуме и лугове, њиве и ливаде... Пали су: Крагујевац — срце Шумадије, Ниш — понос Поморавља и Скопље — дика Повардарја... По лошем времену, тешком и раскаљаном путу, с празним срцем, без хране и без помоћи, ма с које стране, Српска војска ишчезавала је, као груда снега на пролетњем сунцу. Оно што ипак, од ње остаде, нађе се првих новембарских дана према Косову Пољу, још једино заосталој слободној позадини, одакле се могло само у Црну Гору и Албанију. И, пошто смо, код Призрена, Ђаковице и Пећи, сâми попалили и уништили огромно богатство у храни и војној опреми коју донде довукосмо, отступисмо, али још увек у извесноме реду, једни преко албанске границе, гоњени од Призрена, Битоља, Охрида и Ђаковице од Бугара, а други, преко Пећи, Рожаја и Белог Поља кроз Црну Гору од Аустро-Маџара.*)

Остаци српске војске, набачени тако на албанске и црногорске планине, пробијаху се тамо, кроз оне кршеве и без хране и без одела, гоњени од непријатеља у неизвесност или — смрт.

---

*) За све то време немачке трупе остале су на територији Северне Србије да се тамо несметано одморе и богато исхране.

Итако се, најзад десило да, поред својих, великих и моћних савезника̂, паднемо 1915. са свима својим трофејима наше велике славе и наших великих дела и да за идеале и своје и њихове изгубимо и отаџбину и наш поробљени народ ставимо на стубе највећега Мученика.

Србија, као препрека немачкој спољној политици: Drang nach Osten, није више постојала. Веза с Турском, и даље с Истоком, остварена је уништењем једнога народа и једне државе.

Један надмени радио телеграм Немачке врховне команде објавио је свету да је Србија збрисана са лица земље и да српска војска више не постоји.

Кроз Црну Гору и Албанију. — Преко Црне Горе отступаху I, II и III армија; преко Албаније, правцем: Призрен—Љум Кула—Спас—Пука—Скадар отступаху: штаб Врховне команде; трупе нове области (Јужне Србије) и моравска дивизија II позива.

Преко Албаније, од Љум Куле, преко Ороша за Љеш, пробијао се комбиновани одред; преко Бицана—Пишкопеје за Елбасан и Тирану коњичка дивизија, тимочка војска и неки мањи одреди.

Избачени тако на врлете и у амбисе негостољубиве Албаније, десетковани глађу и болешћу, тучени недобом у беспутној и дивљој земљи, сачекивани и мучки, из заседа, од Арнаута пушкарани, ми смо се кретали нêмо и на

томе путу умирали од најстрашније смрти која у опште човека може снаћи: од зиме и глади. Ишли смо стално и стално дефиловали поред својих другова који мртви лежаху лево и десно од нас, поред пута.

Што је ово повлачење ипак изведено, тако да непријатељ није успео ни у Црној Гори ни Албанији да зароби ниједну већу јединицу нашу, то је дело српске Врховне команде, која је, с једном заиста ретком војничком вештином, дала инструкције за излазак на Јадранско Море.

И у овој античкој несрећи коју је наш народ доживео, дух његов остао је свеж и присебан као и увек дотле. И војник и избеглица показиваху толико послушности, пожртвовања, храбрости и самоодрицања, као да се све оно што је дочекао и поднео дешавало у — причи. Два најснежнија и најхладнија месеца: децембра и јануара пробијаху се ови дивови кроз Албанију носећи собом само своју душу и у срцу: свој дом и своју отаџбину.

Савезничка помоћ Србији. — Та се помоћ појавила онда, кад је већ било касно. Тек почетком октобра почеле су се искрцавати у Солуну прве француске и енглеске јединице, намењене одбрани Србије. Покупљене, на брзу руку, по Египту, Галипољу и северној Француској, слате су и без плана и без реда у Солун.

Грчки краљ Константин да би јавности дâо доказа да остаје и даље неутралан, протестовао је против овога искрцавања савезничких

трупа на територији његове државе. Од тога протеста Грци даље не одоше, и ако су по међународном праву, били дужни да оружјем бране своју неутралност. Немци су, пак, били свесни њиховог врло тешког војно-политичког и географског положаја, па им то нису ни тражили. Нису им тражили такву одбрану ни онда, када су Аустро-Угарска и Бугарска, нарочито ова друга, захтевале да се Грчка „због ове повреде неутралности", огласи непријатељем.

После доста утрошенога и времена и речи, Немачка је успела да убеди своје савезнике да је Грчка вољна да, у сваком погледу, буде корисна централним силама, али да то своје расположење за ствар централних силâ, не сме и делом да потврди зато: што су њезине отворене обале и градови без одбране и под ударцима француско-енглеских бродских топова; што се исхрана Грчке врши из Америке једино воденим путем који је у рукама савезникâ, те би сваки корак грчке владе у корист централних силâ, учинио да грчки народ остане без ове животне везе коју централне силе не би могле ничим да му надокнаде.

Овим разлозима Немачка је успела не само да убеди Аустријанце и Бугаре у своју тезу о потреби мирољубивог држања према Грчкој, већ да од њих и отворено захтева да Грчку штеде што више и не терају је сâми у непријатељски табор.

Немачка врховна команда правилно је оце-

нила појаву францускo-енглеских трупа у Солуну. И, ако су долазиле доцкан у помоћ Србији, да, ипак, оперишући уз Вардар, могу доћи до везе са српским трупама тамо око Велеса. На тај начин Срби би добили наслон на савезничке трупе и слободан пут ка Солуну који би за прихват српске војске био несравњено бољи од онога кроз Албанију.

Из тих разлога немачка врховна команда захтевала је од Бугара да ову евентуалну везу спрече на сваки начин. То је тражила и онда, када је, проматрајући рад искрцаних савезничких трупâ у Солуну, увидела њихову неодлучност и слабу вољу за покретом уз Вардар. *Отуда је овоме подухвату наших савезникâ давала карактер више политички, него војнички.*

И није се преварила. Слаби француски делови појавили су се, тек 5 новембра око Струмице, где их нападоше енергично трупе II бугарске армије и одбацише на Вардар. Овај француски покушај, утврдио је Немце у уверењу да су Срби остављени сами себи. Французи су се пребацили на десну обалу Вардара и доцније, са пристиглим Енглезима, заузели фронт од утока Црне Реке у Вардар, па његовом десном обалом до села Мировче и одавде до Дојранског Језера.

У овоме положају, на којем их нису узнемиравали ни слаби делови II бугарске армије који беху према њима, наши савезници, Фран-

цузи и Енглези остадоше до половине новембра и беху сведоци катастрофе српскога народа и српске државе.

Мисао о напуштању Солуна. — Пошто је Србија пропала, а остаци њезине војске набачени на албанске гудуре, наши савезници, почетком новембра, озбиљно помишљаху да напусте Солун. Први који беше подигао свој, иначе врло ауторитативан у светској јавности, глас: како Солун треба напустити и трупе оданде употребити на главноме ратишту у Француској, беше енглески министар рата, Лорд Киченер. За ову своју тезу он убрзо стече велики број присталица не само у Енглеској, него исто тако и у Француској и Италији. Његово мишљење прихватише и многи војнички стручњаци.

Тврдило се, не без разлога, како на западном фронту треба сасредити све снаге, јер на главном ратишту треба да падне и главно решење. То се тврдило и онда, када су противници Киченеровог мишљења уверавали јавност у противну тезу: о ненапуштању Солуна, *поучени историјом ратне вештине која је указивала на случај Наполеонов да је он у рату 1796/97. италијанско помоћно војиште претворио у решавајуће, оданде се кренуо на Беч и приморао Аустрију да закључи мир с Француском у Леобену.*

Немци, обавештени да код наших савезника постоји и мишљење о напуштању Солуна,

наредише „бугарском врховном вођству” да ову прилику искористи, што је и учињено. 5 децембра II бугарска армија добила је наређење да нападне француско-енглеске трупе и да их одбаци на Солун. И то би. Делови снага наших савезника, после слабога отпора, повукоше се у нереду, ка Солуну, поседајући положаје у непосредној околини Солуна, утврђене још у октобру.

Тиме се завршила историја о савезничкој помоћи Србији, о помоћи коју сами наши савезници крстише неприличним именом: *балканска експедиција.*

За и против даљег гоњења. — Друга бугарска армија, по жељи немачке врховне команде, није гонила француско-енглеске делове и преко грчке границе. Није то учинила ни онда, када је даље операције према Солуну захтевала нарочито Аустро-Угарска која иначе за тај циљ није имала сретстава, док су Немци и Бугари сматрали да је све што се имало постићи, постигнуто и да је даље гоњење — луксуз.

Од гоњења савезничких трупâ и преко грчке границе, одустало се прво зато да би се избегле *несугласице између Аустро-Угарске и Бугарске, јер су обе имале својих претензија на Солун.* Међутим. до несугласица је већ било дошло и без Солуна, управо још при првоме сусрету Аустро-Маџара и Бугара. Аустро-угарска врховна команда оптуживала је бугарско

држање и грамжљивост приликом територијалних заузећа.

За гоњење савезничких трупа и преко грчке границе Немци су били одлучно противни још и зато: што би Аустро-Угарска сву своју пажњу тада сконцентрисала само на Балкан и тим самим занемарила друге фронтове; и што би се, у томе случају, дивизије наших савезникâ са солунскога фронта, нашле одједном на западноме фронту према њима самима.

Непријатељ пред Солуном. — Из разлога, горе наведених немачка врховна команда наредила је да се према Солуну, на граници грчкој, образује фронт с оваким распоредом*):

прва бугарска армија с двема пешад. дивизијама, једном коњичком бригадом и једним немачким одредом од Охридскога Језера преко Битоља, дуж грчке границе до Прилепа.

Позади ове армије немачки алпински корпус код Велеса и Штипа, као општа резерва;

немачка армија са двема пешад. дизивијама**) и полу-дивизијом бугарском на грчкој граници од Нонте до планине Беласице, северно од Дојранског Језера.

друга бугарска армија са трима пешад. дивизијама на линији: Струмица—Јеникеј (Ново Село) — Петрич — Неврокоп.

---

*) Подаци узети из напред поменутих мемоара генерала Фалкенхајна.

**) Остале немачке трупе остадоше на одмору у Војводини.

На тај начин Немци пређоше из маневарског у позициски рат и на горњим положајима утврдише и своје и бугарске трупе. У таквој ситуацији морали су се трудити много да на ово ратовање навикну и Бугаре, који, ни по своме темпераменту ни по војничком образовању ни по опреми својој, не беху способни да се лако прилагоде позициској војни. Што у овоме није било много успеха, главни узрок, по тврђењу Фалкенхајна, беше незнање језика. Учитељи и ђаци тешко се споразумеваху.

Један закључак. — Било ово што кажу Немци или оно чиме Бугари увек и најрадије хоће да се одбране: потчињеност коју су Немци од њих изискивали у свакој прилици, једно остаје за свагда извесно:

а) *да је те године учење немачке спољне политике о продирању на Исток постигло на делу свој потпун успех;*

б) *да је 1915 Србија пропала углавном због политичке и војничке погрешке својих савезникâ;*

в) *да је та погрешка учинила: да се на северној граници Грчке, створи аустро-немачко-бугарски фронт;*

г) *да је постојање овога фронта изазвало и неочекивано и невољно образовање противнога фронта код наших савезникâ, познатог у јавности под именом Солунски Фронт.*

2. СРПСКА ВОЈСКА У ТУЂИНИ

Излазак на море. — И док су наши непријатељи прослављали своју победу пред целим

светом, а пријатељи-савезници пред тим истим светом дискутовали о пропасти нашој и узајамно се оптуживали, бели орлови српски, без отаџбине и без својих милих и драгих, провлачили се кроз црногорске и албанске кршеве оголели и оболели, гладни и јадни. И, када најзад избише код Скадра, Љеша, Драча и Валоне на море, тамо их дочека и ново разочарење: на обали — ни крова, ни хране; на мору не беше још — ни савезникâ, ни њихових лађâ. Од српске војске која је октобра 1915 бројала на 400.000 људи, ишчекиваху ту, на обалама морским, 170.000 живих костура — спасење или смрт.

Велика словенска душа, руски цар Николај II и племенити француски народ беху ти који нам први похиташе у помоћ.

Французи беху ти који нас, онако полумртве од глади и од натчовечанских мука, први прихватише, нахранише, оденуше и укрцаше једне у своје лађе, друге у лађе осталих нам савезника. Посао тај трајаше недељама. Последњи остаци српске војске који лутаху по пространим и непроходним мочварима око Мусакије, Семене, Војуше и Арте и свуда тамо дуж приморја од Драча до Валоне, укрцаваху се тек у марту.

Међу овим остацима најгоре је прошла наша коњица. Бачена у она пространа пешчана поља око Валоне, била је, све до укрцавања предмет немилосрдних и циничких поступака једнога од наших савезникâ.

Војска осветника̂ на Крфу. — У марту 1916 већи делови српске војске беху на грчкоме острву Крфу, а мањи по француским колонијама на северним обалама афричким.

Крф са својом благом климом, вечитим зеленилом и пријатним сунцем благотворно је деловао на телесно опорављање наших. Наша се војска разместила делом у Крфу, а делом у пространим логорима око Говина, Гастури и Брагониотике. Тамо се добро хранила, одмарала и опорављала. Они којима је Албанија испила срж из костију и душу убила сасвим — умираху јатимице. Сваког јутра, са острва Вида и Лазарета, брда, од мртвих телеса наших јунака и мученика, ишчезаваху са пучине у морску бездан.

За три месеца одмора на Крфу, Срби се препородише физички сасвим, а своју моралну снагу освежише тешким искуством и новом вером у добар крај ствари.

Српска врховна команда, уз сарадњу француских официра из мисије, извршила је реорганизацију наше војске. И, док је она то чинила с ванредном вештином и дубоком предодређеношћу у ствар, дотле је командни елеменат, с непознатом ревношћу и пожртвовањем, стварао ред и дисциплину и дизао морал код трупа.

Снабдевена новим француским наоружањем и новом одећом, физички и морално препорођена наша војска претстављала је вели-

чину и моћ увређених и унижених старих ратника̂: *војску осветника.*

Пребацивање њезино у Солун. — Чежња за отаџбином и елан за борбом понеше ту војску. На *њезину* жељу да се иде што пре у Солун, где већ беху француске и енглеске трупе, Српска врховна команда одговорила је заповешћу: напред!

У договору с Французима беше израђен план о пребацивању наших трупа̂ с Крфа. Већ у априлу 1916 француски и енглески бродови носили су веселе српске војнике из Јонскога у Средоземно Море, да би их, најзад, у Беломе Мору, тамо иза рта Матапана, искрцавали на полуострво Халкидик за Солун.

Ово пребацивање српских трупа̂ беше извршено врло срећно, и ако су немачке и аустриске подморнице стално загражавале овај пут. Ниједна лађа не беше потопљена, ниједан од наших војника не настрада.

На Халкидик је стигло, маја 1916, 150.000 српских осветника, подељених у три армије са шест пешадиских и једном коњичком дивизијом.

Већ у јуну ова војска пролазила је, непрекидно пет дана и пет ноћи, дугим солунским улицама; пролазила је с охолошћу и самопоуздањем, својственим само ономе који се осећа толико силним, да не зна за силу другога.

II ДЕО
СОЛУНСКИ ФРОНТ

1. БОРБА ЗА ЊЕГОВ ОПСТАНАК

Као што смо горе, у своме закључку, нагласили, солунски фронт постао је мимо очекивање и мимо вољу наших савезника. Он им је наметнут успесима централних сила на јужноме ратишту. И ваљада зато што је створен на тај начин, претрпео је свакојаких незгода и основаних и неоснованих. Сви савезници не бејаху мишљења да га треба сачувати. Говорило се и тврдило се да га је тешко одржавати и онабдевати, јер му је поморска комуникација с Енглеском и Француском била сувише дуга и, што је главно, вечито угрожавана непријатељским подморницама. После, захтевао је велике снаге за одржавање своје, што је опет ишло на терет стања код савезничких трупâ на западноме бојишту.

Војно-политичка борба за одржавањем солунског фронта вођена је скоро три године, од 1916—1918. Колика је и каква та борба била, најбољег сазнања о томе имамо у публикаци-

јама бив. начелника Главног ђенералштаба југословенске војске, арм. ђенерала Петра Пешића: *Солунски фронт. Војно-политичка акција.*

Борбу за одржавањем солунског фронта водила је, у главноме, наша Врховна команда. За тај циљ она је била у сталној преписци са савезницима и на разне њихове конференције, тога питања ради, слала је редовно своје претставнике. Када је, пак, ово питање, у Паризу, долазило на мртву тачку, тада га је оданде покретао увек сам наш Врховни Командант, Његово Величанство Краљ Александар I.

Много пута ишао је Он с Крфа и из Солуна морем, стално угрожаваним немачким и аустриским подморницама, у Париз, да тамо залаже и своје име и свој владалачки ауторитет у корист солунскога фронта. И успевао је. ***Његова моћ предвиђања и убеђења савлађивала је увек противна мишљења и учинила је да се за солунски фронт определе у Француској први државници и војници: Поенкаре, Бријан, Жофр и Фош.***

Наша Врховна команда доказивала је важност и значај балканскога ратишта за све савезнике и своју тезу о одржању солунскога фронта бранила је овим разлозима:*)

а) на балканскоме ратишту је тле за везу Берлин—Цариград. Кад би се Бугарска победила, та би веза била прекинута;

*) Из меморандума Српске врховне команде, предатог Енглеској и Француској 1917.

б) савлађивањем Бугарске Турска би била отсечена и морала би тражити мир;

в) Србија, Бугарска и Турска својим природним богатством издржавају Немачку и њезине савезнике. Ако се савлада Бугарска и васпостави Србија, Немци би били лишени не само овога богатства, већ и живе снаге коју су им давале Бугарска и Турска; и

г) васпостављањем Србије добиле би се и одличне основице на Сави и Дунаву за врло повољне операције према Аустро-Угарској која је већ јасно показивала знаке истрошености и државне и војничке.

Наша истрајност и убеђење у ствар, праћени оваквим разлозима, показали су добре резултате. Успели смо да сачувамо солунски фронт и да најзад, после трогодишње зачмалости, буде одлучена 1918 и сама офанзива баш са тога фронта.

2. СТАЊЕ ПРЕД ОФАНЗИВУ

После трогодишњег ишчекивања и местимичног борења на солунском фронту и после великих губитака у редовима српске војске и у оваквим приликама, савезници су, пред офанзиву 1918, били у положају нимало завидноме.

Непријатељски операциски фронт на високим планинама од Струме до језерске зоне Охридског, Преспанског и Дојранског Језера, лучно је обухватио нас, наше савезнике и нашу

операциску основицу — Солун која је била од мора удаљена, нарочито на своме источном делу, само два до три марша и претстављала је једну стратегиску ситуацију толико тешку, да се тежа не би могла ни замислити: са фронта — непријатељ; у позадини — море.

Фронт и снаге код централних силâ. — Непријатељски операциски фронт (скица бр. 1) ишао је:

„Од ушћа реке Струме у Јегејско Море, западном обалом Тахинског Језера, левом обалом реке Струме на језеро Бутково, јужним огранцима Беласице на Дојранско Језеро; одавде планинским гребеном српско-грчке границе, држећи јужно истакнуте положаје, све до Сокола; затим окреће на север, држећи село Старовину и Зович у својим рукама, прелази Црну Реку и хвата се Дабице, коте 1050 (источно од села Паралова), иде ка Караман, Раштане, к. 1248 (северно - западно од Битоља), па на Црвену стену и између села Крани и Сливаце излази на Преспанско Језеро; после овога правцем Хотешево—Томово—св. Наум дохвата се Охридског Језера. Одавде иде преко Ђафа Гласа (јужно од Берата) на ушће Војуше, па овом до Јадранскога Мора”.*)

Као што се види, непријатељ је држао све

*) Из меморандума о солунскоме фронту, поднетом октобра 1917 Француској и Енглеској. Ђенерал Петар Пешић: Солунски фронт. Војно-политичка акција. 1920.

доминирајуће положаје, по природи веома јаке и фортификациски одлично утврђене, за што је имао и довољно сретстава и сувише времена.

На овоме фронту од Охридског Језера до Белога Мора централне силе располагале су, јуна 1918, овим снагама: 297 пешад. батаљона; 2539 митраљеза; 1850 топова разног калибра; 26 ескадрона коњице; и 80 аероплана.

Грô ове снаге сачињавали су Бугари. Њихова војска, састављена из I, II и IV армије (14 бројно јаких дивизија, свака од три бригаде, а ове опет од два пешад. пука) била је растурена од Орфанског Залива, па чак тамо до Албаније, где је био XIX корпус аустро-угарски.

Немачку војску, XI армију чиниле су 61 и 62 корпус и 302 дивизија.

Поред овога Немци су имали: 3 батаљона ловаца, 20 митраљеских оделења, и 49 тешких батерија, све то распоређено у бугарској војсци као кадар.

Ове снаге код непријатеља биле су, на дужини од 450 км. кордонски распоређене (видети скицу 1), без изразите стратегиске резерве. Резерве су биле разбацане на терену, по пуковима овако:

код Прилепа: 18, 81 и 83 пешад. пук;

код Неготина 49 пешад. пук, слабог састава;

код Ђевђелије: 20, 60 и 61 пешад. пук и 13 шасерски батаљон;

код Дојрана: 4, 34 и 73 пешад. пук;

код Струмице: 14 пешад. пук;

у долини Струме, близу мора: 87 пешад. и 4 коњички пук, свега, дакле, дванаест бугарских пешад. пукова на фронту од 300 км.

Због потребе на западноме фронту у Француској и источноме у Русији, Немци су, до јуна 1918 већ извукли са солунскога фронта већим делом своје трупе и оставили били само нешто од командног елемента, пешадије, тешке артилерије, митраљеза и мало техничких трупа.

Свима овим непријатељским снагама које су бројале на 600.000 људи, командовала је номинално бугарска врховна команда у Ћустендилу, док је у ствари постојала у Скопљу и друга група, независна. То је била група састављена од XI немачке и I бугарске армије којом је командовао фон Шолц и дејствовала толико самостално да је због тога долазило често у Скопљу и Ћустендилу и до таквих неспоразума, које није могла отклонити ни интервенција самога бугарског краља Фердинанда.

Оно што је у савременом рату најважније, јединства у командовању код непријатеља не беше.

Фронт и снаге код савезника. — Наши савезници и ми држали смо, у главноме, јужне окомке непријатељских положаја. И наши положаји беху дуги и развучени на 450 км. На њима су се протезали, скоро у непрекидноме низу, ровови. Положаји су фортификациски били добро организовани. Падине високих пла-

нина са обадве стране беху испресецане великим бројем новоизрађених путева, преко којих су се могли извлачити тешки топови и тамо, куда још човечја нога прошла није.

На овоме фронту нашем, од Охридскога Језера до Белога Мора, савезници и ми располагали смо јуна 1918 овим снагама (овде рачунамо и Венизелосову војску): 289 пешад. батаљона, 2982 митраљеза, 2069 топова разног калибра, 47½ ескадрона коњице и 200 аероплана.

По војскама бројно стање је било овакво:

а) француска војска на 180.000, формирана у осам дивизија и једну коњичку бригаду од три пука;

б) енглеска војска, са својим многобројним установама, јачине на 120.000, формирана у четири дивизије;

в) српска војска на 150.000, формирана у шест пешад. и једну коњичку дивизију;

г) италијанска војска на 42.000, формирана у четири бригаде; и

д) грчка војска на 130.000, новообразована Венизелосова армија, формирана у осам дивизија.

Ове снаге код савезника на простору од 450 км. беху распоређене овако (видети скицу 1):

десно крило: грô грчке војске дуж Струме; енглеска војска и две грчке дивизије у пределу Дојранског Језера;

Центар: француско-грчка група на десној

обали Вардара; и две српске армије, појачане двема француским дивизијама; и

лево крило — битољски фронт: француска источна војска и једна грчка дивизија.

Сем ових снага, западно од Охридског Језера па до Јадранског Мора у Албанији, био је према XIX корпусу аустро-угарске војске, један италијански корпус исте јачине.

Једно упоређење. — Пред офанзиву 1918 обе стране располагале су скоро једнаким снагама: свака са по 600.000 људи. Непријатељ је био надмоћнији у пешадији, а савезници у коњици, авијацији и оруђима, нарочито великог калибра.

Што се пак, тиче команде, савезници су такође имали једно преимућство више. Док код непријатеља није постојало стварно јединство у командовању, но само формално, као што смо то горе већ навели, дотле је на нашој страни јединство у командовању солунском војском било потпуно остварено. Њоме је командовала команда савезничке војске, у коју су улазиле команде војске француске, српске, енглеске, италијанске и грчке. Све те команде биле су потчињене команданту савезничке војске.

Мимо то, код бугарског дела непријатељских снагâ јавља се, пред офанзиву 1918, велика морална малаксалост, док се код српскога дела савезничких снагâ, у исто доба формира огромна снага морала и духа. Дуготрајан рат и разне политичке агитације трошиле су морал

код бугарских трупâ, док су ти исти чиниоци српске трупе одржавали и чиниле их морално толико јаким да су Срби нудили савезницима за општу ствар више, него што је то од њих и тражено.

Овакво физичко и морално стање било је код обеју страна, на солунскоме фронту у лето 1918, па се такво, без икакве измене, јавља и у јесен, у очи саме офанзиве.

III ДЕО

ОФАНЗИВА

1. ПОМИСАО

Нагласили смо већ да нас је непријатељ својим фронтом лучно обухватио. Та повољна стратегиска ситуација код непријатеља била је за њ корисна све дотле, док су ту биле довољне снаге које су ту повољност могле искоришћавати. Али, од када су Немци почели извлачити своје трупе са солунскога фронта, због потреба на западноме фронту према Французима и источноме према Русима, прилике те измениле се. На фронту од 450 км. Бугари су се развукли кордонски, без јаче стратегиске резерве. Такво стање претстављало је увек опасност да се операциски фронт може пробити.

Ту могућност утврдили смо сталним проматрањем непријатеља прво ми, па по том и наши савезници, тако да се још 1917 појављује помисао на офанзиву и пробој солун. фронта.

Помисао та проучена је добро у српској Врховној команди и саопштена тадашњем ко-

манданту Савезничке источне војске, генералу Гијоми. Због стања на западноме фронту и јаке опозиције код савезничких влада, особито код Енглеза и Италијана, помисао на офанзиву 1917 није била довољно прихваћена.

Тек у пролеће 1918, због тешкога стања на ратишту у Француској, осетила се код наших савезника потреба за офанзивом на солунскоме фронту. Хтело се да се једном јачом активношћу задрже непријатељске снаге на Балкану и приморају Немци да шаљу своја појачања тамо и тиме ослабе своју војску на западноме фронту. Једновремено се на другој страни одлучује коначно тако звано грчко питање. Наши савезници помажу Венизелоса да образује владу у грчкој Македонији и формира нову грчку војску која ће се борити за циљеве њихове.

Све то учинило је да је и лето 1918 прошло и код савезника и код Грка у припремању за оно што ће, у јесен исте године, наступити.

2. ОДЛУКА

Оно што генерал Гијома, на предлог српске Врховне команде, није могао 1917 да прихвати, прихватио је 1918 његов следбеник на солунскоме фронту, генерал Франше Д'Епере, француски војсковођа, прослављен у битци на Марни. Он је био тај који је помисао српске Врховне команде о офанзиви са солун. фронта прихватио одмах и показао се вољним да је

што пре и на делу остварује. Његова енергичност без граница и високо војничко образовање без мана̂ беху најбоља јемства за успех. И док је његов претходник, генерал Гијома у Ратном међусавезничком савету успео да утврди основаност мисли српске Врховне команде о општој офанзиви са солунскога фронта и да о потреби тога покрета буду убеђене и енглеска и италијанска влада,*) дотле је генерал Франше Д'Епере успео да ту мисао и оствари.

Уз припомоћ српске Врховне команде он је израдио операциски план који је у Ратном међусавезничком савету прегледан и одобрен 5 августа 1918. Прве директиве за офанзиву потврђене су 7 августа а постале, по општим инструкцијама, дефинитивним 31 августа.

Одлука Врховнога савета којом је одобрена офанзива на солунскоме фронту, садржавала је и закључке о ограничењу: да се не смеју тражити појачања нити увећавати тонажа т.ј. употребљавати већи број лађа од онога којима се дотле већ служио солунски фронт.

3. ПРИПРЕМА

Мисао за офанзиву са солунскога фронта зачела се, као што смо већ навели, још у 1917, када су Немци повукли већи део својих трупа с њега и оставили Бугаре, тако рећи, њиховој

*) Пуковник Бижак: Српска војска у септембарској офанзиви 1918. „Време", новембра 1931.

судбини. Доласком генерала Франша Д'Епере-а за команданта Савезничке источне војске 1918 мисао о пробоју фронта постаде, због стања на француском фронту, неопходном. Српска Врховна команда разрађивала је једнако ту мисао и фанатично је заступала и код новог главног команданта.

Кад је редовним путем добивен начелни пристанак од Врховне савезничке команде и савезничких владâ, узет је у проучавање онај део операциског фронта где треба извршити пролом, изнаћи објекте за напад и правац дејства по пробоју.

Ово проучавање вршило се упоредно у Команди источне војске и у српској Врховној команди.

Српска Врховна команда дала је оваква образложења:

ако пажљиво расматрамо фронт који држе Бугари, не узимајући тренутно у обзир крила на Струми и у Албанији, видимо два природна отвора: први у долини Вардара и други у Пелагонији. Њима је најприродније упутити операције за пролом. Али на оба ова отвора вођене су до сада тешке борбе, те је на њих непријатељ обратио главну пажњу и добро их је фортификациски ојачао. Овде не би било изненађења за непријатеља, што је при пролому најважнија ствар. Затим, ови отвори нису дубоки и трупе кад продру у њих, тек тада наилазе на тешко савладљиво земљиште. Али

на избор главнога правца за напад имале су осудногa утицаја и везе непријатељске са његовом позадином. Главна основица за снабдевање непријатељских трупа у Пелагонији и код Ђевђелије била је Градско. Са основице Градско, нормалним колосеком долином Вардара, снабдеване су трупе на правцу Ђевђелија. Из долине Вардара, као главне артерије, одвајале су се железнице уског колосека, допуњене жичаним железницама, за снабдевање трупâ на Добром Пољу, у углу Црне Реке и Битоља, (XI немачка и I бугарска армија — група Шолцова). Остале две бугарске армије II и IV ослањале су се на долину Струме и на Тракију.

Из овога излагања види се: ако би се пресекла долина Вардара код Градског, тиме би се онемогућиле на положајима све непријатељске трупе које се одавде снабдевају. О брзој промени комуникациског правца на овако тешком планинском и испресецаном земљишту није се могло мислити.

Да би се Шолцова група разбила и одбацила од вардарске основице и везе, потребно је заузети масив између Вардара и Црне Реке. На тај начин раздвојити непријатељске снаге и почесно их тући. Заузимање овога масива, због ограничене проходности, мора се свести на ужи део фронта, од реке Сушице до Црне Реке и са овог сјурити у долину Вардара, секући везе непријатељским трупама како код Ђевђелије, тако и на Добром Пољу и код Битоља.

Масив између Вардара и Црне Реке изабран је за пролом још из ових разлога: прво, фортификациски био је слабије утврђен, него остали делови солунског фронта; друго, дивљи и тешко пролазни део између Сушице и Црне Реке Бугари су сматрали непролазним, те се зато на њему и могло извести *стратегиско изненађење.*

Но изабрани део солунског фронта за пробој имао је и својих осетних мана:

за пробој потребно је прикупити јаче снаге, што је у планинском пределу, као што је овај, тешко било изводљиво;

време, као елементарни фактор, у овим високим планинама у јесен је врло променљиво, те су велике кише и јаке магле могле ову операцију и да омету;

потребно је извршити претходно дуге и велике припремне радове;

покрети трупâ, а снабдевање нарочито, врло је отежано; и најзад

непријатељ у позадини, због згоднога планинског земљишта, има одличне положаје за прихват и уређење нове одбране. Што је најглавније овим се правцем потискује на своју уређену основицу у Градском.

Ипак, поред свију ових манâ, изабрани део фронта за пробој обећавао је најбоље резултате и изгледе на успех. На овоме делу солунског фронта стајале су српске трупе. Српска врховна команда препоручивала је Савезничкој ко-

манди источне војске баш овај део фронта. Своју препоруку овако је мотивисала:

„Пошто се непријатељ развукао на великом фронту, несразмерном његовој снази и без икаквих резерва, то треба прикупити на једном делу тога фронта сразмерно јаку снагу и извршити пролом непријатељског фронта; затим, ширећи се десно и лево, енергично продирати у правцу Демир Капије, Кавадара и Возараца, у намери да му се пресеку комуникације, подели на два дела и почесно туче.“

Ова је мисао била потпуно на своме месту. Она је одговарала начелима Стратегије назначујући и место и време и начин како да се бије битка. Остало је оставила разради — Тактици.

Чим се примила ова мисао, одмах се приступило извођењу припрема за офанзиву. Припреме су почеле на целоме фронту, јер је офанзива била општа, док је на делу пролома била обележена и јачим груписањем живе снаге и сретстава. Припреме су трајале два месеца и завршене у првој половини месеца септембра с тим, да 15 септембар буде крајњи рок за почетак операција.

Припреме беху опсежне. Прво је предузето *прегруписавање снага*. Ово је требало извршити сухопутним комуникацијама, јер оно мало железнице што се имало, беше заузето преносом материјала. Како је извршено то прегруписавање снага, претстављено је на скици 2.

На месту, где ће бити пробој, извршени су ови послови:

поправљени су и израђени нови путеви;

у захвату II српске армије продужена је и увећана железничка мрежа система Дековиљ и тиме је појачана њена моћ пренашања;

израђени су заклони за новододељена тешка оруђа и велики депо-и за муницију намењену за седам дана борбе;

постављене су везе по нарочито израђеноме плану веза;

спремљени су нови аеродроми;

припремљене су све врсте карата, нарочито за прецизно артилериско дејство и употребу ваздухопловства;

превучени су велики стокови љутске и сточне хране и намирницâ у опште.

При извођењу ових припрема наређена је *строга тајност*, како би се произвело стратегиско изненађење.

И поред свих предузетих мера да се тајност очува, ипак је непријатељ сазнао за припреме, па је чак наслућивао и места пролома. Нарочито су Бугари добро оценили прилике. И сад наилазе размимоилажења између Бугарске врховне команде и команданта немачкобугарске групе фон Шолца. Овај последњи тврдио је да су припреме у долини Моглене демонстративног карактера*), а главни напад да се има очекивати, као и увек до сада, у Пе-

*) Пуковник Стефан Нојков: „Зашчо не победихме 1915—1918", Софија 1922.

лагонији или око Ђевђелије. Отуда су и предузете само полу-мере против изненађења. На фронту, према II српској армији, померени су неки делови опште резерве тамо око Прилепа и Возараца. И то је било све.

Код наших савезника најглавнији услов за извођење пробоја био је стварање довољно јаке ударне групе. На појачања из Врховне савезничке команде није се могло надати. Савезничка команда источне војске за овај случај беше остављена сама себи. Она је стварање надмоћности могла да постигне: прво, економијом снага на битољском и струмичком сектору; и друго, смањивањем фронта пролома од 30 км. (река Сушица—Црна) на 9 км., на фронту од Сокола до Кравичког Камена.

Економијом снага прикупљено је, у Моглени на фронту II српске армије, 75 батаљона, 765 митраљеза, 2610 пушкомитраљеза, 580 топова и 81 аероплан. Док је непријатељ имао ту само 46 батаљона, 245 митраљеза, 22, топова, 3 ескадрона и 24 аероплана. Дакле били смо 2—3 пута јачи. На делу фронта Соко — Кравички Камен тај је однос био пет пута већи.

Као што се види ове мере биле су пресудне по могућност и начин извршења пролома.

Ударна снага састојала се из шест српских дивизија и две француске, 17 колонијалне и 122 дивизије. Нападни фронт делио се на двоје: на главни који је имала да пробије II српска армија са три српске и две француске дивизије;

и помоћни који је нападала I српска армија са три дивизије. Француске дивизије стављене су под команду команданта II српске армије.

Дакле, пролом је имало да изврше свега осам дивизија на фронту од 30 км.

У овоме предузећу било је много риска. Снаге за један такав пролом недостајаху а сигурност за операције није била довољно обезбеђена. Нарочито је било слабо лево крило ударне групе. Оно није могло да изведе задатак, као што ће се то видети, ни првога дана, па ни доцније, када је ово крило постало маневарско у наступању ка Прилепу.

4. УПУТСТВА САВЕЗНИЧКА И НАША. КАРАКТЕРИСТИКА ЊИХОВА

За извршење пробоја и офанзиве издала је Савезничка команда источне војске 31 августа 1918 своја упутства — инструкцију. На основи тој српска Врховна команда дала је једну опсежну директиву која, по својој обимности, потсећа на грчке директиве у рату грчко-турскоме 1897.

Упутство о офанзиви Савезничке команде источне војске истицало је јасно задатак: *главни напад ради пролома солунског фронта извршиће француско-српске снаге у циљу да се разбије 2. и 3. бугарска дивизија и избије што пре на простор Кавадар—Демир Капија, тако да се бугарска војска предвоји и почесно туче. Кад овај напад успе и запрети непријатељској*

комуникациској линији у долини Вардара, енглеске-францускo-грчке снаге напашће I бугарску армију, западно од Вардара, у циљу да те снаге укоче и привежу за себе.

Даље се у инструкцији вели да успех главнога напада дозвољава узајаман рад једнога дела снаге с главнога правца и делова источне француске војске око Битоља и у лакту Црне Реке у правцу Прилепа и проширења овог успеха ка Скопљу. Ради завлађивања планином Беласицом, извршиће напад британско-грчке трупе ка Рупелу и долином реке Струме.

Извршење овога напада инструкција је, по времену, ешалонирала овако: на главноме нападноме правцу почетак 14, на дојранскоме фронту 16 а на битољскоме 19 септембра.

Инструкција предвиђа ближе и даље циљеве. Циљеви горе означени у инструкцији и скици 2 претстављају прву фазу операције. Друга је фаза до бугарскога слома, где се очекује слабији отпор, и поред немачке помоћи, због лошег морала код бугарских трупа.

У горњој инструкцији запажају се нарочито две ствари као одлика француског командовања: раздвајање напада по времену; и дељење циљева на ближе и даље. И једно и друго могло је имати рђавих последица.

Подела напада по времену не да се ничим оправдати. То је једна осетна грешка вишег француског командовања. Кад би се напад предузео једновремено на целоме фронту, код сви-

ју група, изненађење би било сигурније; друго, непријатељу се даје овим могућност да стратегиску резерву упути на главни правац и осујети целу операцију. Ако би се једновремено напао цео немачко-бугарски фронт, непријатељ не би знао, куда пре да пошаље оно мало стратегиске резерве, што је имао. Ово је било у толико опасније, што су Бугари уочили већ главни правац напада а Савезничка команда дала им је два дана времена, да на томе правцу сакупе све слободне резерве са суседних делова фронта. Што ипак није било тешких последица, погрешка је непријатељева; он, уопште, није имао јаче стратегиске резерве.

Због овог ешалонирања напада по времену и начину извршења на главноме правцу, дошло је до тога да цела операција, на солунскоме фронту, буде зависном само од успеха II српске армије, а овај опет, бар за једно време, од успеха шумадиске дивизије.

Још нешто. Српским пробојним трупама, ојачаним двема француским дивизијама, дат је, том инструкцијом поред главнога и споредни задатак: да помажу рад француских снага у лакту Црне Реке. За овај циљ употребљена је цела I српска армија. Тиме је ударна снага за пролом ослабљена а главна акција споредним задацима угрожена.

Дакле, снаге, предвиђене за пролом и за дате им задатке, биле су недовољне. Само то могло је да доведе цео покрет у питање.

Српска Врховна команда, на коју је пао сав терет пролома и почетка офанзиве, издала је, на основу ове инструкције, своју директиву. Та директива, у почетку, говори о општим приликама и указује на повољност њихову и у томе што је на македонском војишту савезничка војска ојачана с осам грчких дивизија. Директива даље потврђује да цела савезничка војска предузима офанзиву на солунскоме фронту долином Струме, Вардара и Пелагонијом ка Прилепу, а српска војска, ојачана француским снагама, ка Кавадару и Прилепу; и да српска војска има да изврши пролом непријатељског фронта на делу Кравица—Добро Поље, продирући што пре у долину Вардара Кавадару и Демир Капији.

Ова операција српске војске имала се извести овако:

а) II армија напада главном снагом део непријатељског положаја Камен—Соко, а помоћном део Камен—река Сушица. По заузећу прве линије положаја има што пре да избије и на другу линију: Козјак—Тополац.

Ова је тачка напада израђена и детаљно с опредељењем рада и дивизијама у саставу ове армије, што је одговарало сасвим начелима о вођењу рововскога рата;

б) I армија напада свом снагом непријатеља у правцу: градешнички превој—Полчиште—Виталиште—Чатерна, у циљу да завлада положајима: Кучков Камен — Ђуров Камен—

Чатерна а са задатком да пребаци непријатељске снаге преко Црне Реке и заузме мостове на њој. Напад I армије у 9 часова онога дана, кад II армија буде извршила пролом непријатељског фронта пред собом. Делови I армије према Соколу да нападају Соко једновремено, кад и II армија.

Директива даље у напомени излаже задатке савезничких суседних снага на крилима српске војске. Тако: француско-грчке дивизије, на десном крилу II армије, имају да садејствују нападу шумадиске дивизије, а потом тимочкој дивизији при гоњењу; група француских дивизијâ у Пелагонији, на левоме крилу I армије, дејствоваће ешалоно улево и назад, ради осигурања левог крила и бока I армије. Ова је мера била добра и давала је чврстине пробоју српске војске.

Из овога се види да је пролом лежао на II армији, а I армија, као лево спољашње крило проломне снаге, имала је маневарску улогу при заузећу Козјака, нарочито и у раду за овлађивањем положаја у лакту Црне Реке.

Као што се из овога види *Команда савезничке војске бацила је сав терет операције на српску војску.*

Директива српске Врховне команде значајна је по техничкој обради, и својим почетком и својим завршетком.

У почетку своме она саветује како се сам пробој врши у опште, како команданти треба да имају иницијативе; како виши команданти

не треба да остају без резерве; даје поуке у дејству по планинскоме земљишту и т. д.

Ове излишности, у једној директиви, не могу се другачије правдати но једино бојазношћу Врховне команде да је дуги рововски рат утицао толико на команданте, да су могућне и тешке погрешке.

Док је почетак директиве био овакав, дотле је завршетак био идеалан и оставио је за свагда неизгладив утисак код свију учасника ове митолошке операције. Врховна команда наређивала је да се у извршењу ове директиве унесе сва интелигенција командана̂та̂ и, у случају успеха, гони непријатељ *»до последњег даха људи и стоке.«*

5. ИЗВРШЕЊЕ

По инструкцији Савезничке команде источне војске и директиве српске Врховне команде, тачно у одређени дан и час, извршен је пробој непријатељског фронта и започела је офанзива, покрет класичнога значаја и класичних резултата, дело људскога ума и напора које се може упоредити само с Наполеоновим подвизима великог стратегиско-политичког замаха.

У целој овој војничкој радњи која је скратила светски рат и човечанство поштедила од несреће да и пету зиму ратује, гине и гладује, оцртавају се јасно три периода:

први: слом Бугарске;

други, ослобођење Србије; и

трећи, пропаст Аустро-Угарске.

ПРВИ ПЕРИОД: СЛОМ БУГАРСКЕ

а) Операције од Дудице—Ветреника—Доброг Поља—Сокола и Груништа до Вардара (Демир Капије и Кавадара)

14 септембар.*) — Зором, 14 септембра у шест часова, почела је припрема за пробој солунског фронта, војничка радња, по моћности сретстава и техници извођења непозната дотле на Балкану. Офанзива се јавља из долине реке Моглене**), где је било сконцентрисано око шест стотина топова разног калибра. Да би напад имао успеха, предвиђена је артилериска припрема од двадесет и четири часа.

Као што се види, ова артилериска припрема била је сразмерно врло кратка. Пре ове припреме, да би изненађење код непријатеља било што веће, била је прикупљена II српска армија за пролом.

Кратка артилериска припрема, и ако је била погодна за извођење изненађења, није била у стању да поруши непријатељска утврђења. Одређених четрдесет метака на топ за тај циљ нису били довољни. Отуда, при извршењу пролома сутра дан живим снагама, наишло се на неочекивано изненађење. 17 колонијална и 122 француска дивизија нису могле да изврше задатак и постигну дневне циљеве, те су се мо-

*) Датуми су по новоме календару.

**) Отуда се, по некима, пробој солун. фронта назива и могленском битком.

рали употребити и делови из друге линије. Једино шумадиска дивизија извршила је задатак у потпуности.

Овога дана, 14 септембра, истакао се рад српско-француског ваздухопловства као безпрекоран. Артилериска припрема вршена је у садејству са ваздухопловством. Отуда је артилерија у овој краткој припреми и могла да изврши разноврсне задатке, као: заслепљавала је ватром непријатељске осматрачнице; с одређеним батеријама рушила фортификације; секла везе и спречавала придолазак појачања.

Како је, због изненађења, артилериска припрема вршена без раглаже, то је било потребно сазнати успех гађања. И по подне, око 13 часова, за време краткога затишја артилериске ватре, ваздухопловство је извршило фотографисање непријатељског положаја и његових утврђења. Резултати су били толико задовољавајући, да је настављена припрема артилериском ватром.

Бугарска и немачка артилерија одговарале су и ако повремено, али ипак толико снажно да су нам наносиле јаке губитке. Но наше трупе и командни елеменат, осећајући надмоћност наше артилерије, показивали су изврстан морал.

Даљно извиђање, које је извршило ваздухопловство овога дана, дало је драгоцене податке. На главноме правцу напада оно је утврдило око 250 аутомобила с трупама које се хитно превозе од Прилепа у помоћ. Та чиње-

ница показала је најбоље да је непријатељ, још првога дана операцијâ, увидео место пробоја и у томе правцу кренуо делове стратегиске резерве из Прилепа.

Артилериска припрема настављена је истом жестином и у току ноћи 14/15 септембра.

15 септембар. — Овога дана почео је пешадиски напад око шест часова. Пре почетка напада, пешадија, и то она из прве линије, па по том и ова из друге, беху ослобођене тешке спреме особито ранаца.

Главну улогу овога дана имала је II српска армија и то са трима дивизијама: шумадиском, 17 колонијалном и 122-гом у првој; и двема дивизијама: тимочком и југословенском. (За 17 колонијалном била је тимочка, а за 122 југословенска дивизија) у другој линији. Отстојање између ове две линије беше у прво време нешто мање од километра, а доцније, када је друга линија пришла ближе, само 400 метара. Ова мера била је добра, и ако су дивизије друге линије трпеле осетне губитке, јер је после пробоја требало одмах искористити победу свежим снагама.

Напад су извршиле:

шумадиска дивизија на фронт река Сушица—Камен, у циљу да завлада Ветреником;

17 колонијална дивизија на фронт Камен—западна ивица Тестерастога Камена, у циљу да завлада Кравицом—Кравичким Каменом—Боровом Чуком;

122 дивизија на фронт западна ивица Тестерастога Камена—Сокол, у циљу да завлада котом 1763: Добро Поље—Сокол.

По директиви требало је да све ове дивизије достигну горње циљеве 15 септембра у подне; за тим да се пропусти тимочка и југословенска дивизија ради напада на другу линију непријатељског положаја: Тополац—Козјак. Али због недовољне артилериске припреме 17 колонијална и 122 дивизија наишле су на жилав отпор Бугара. Још овога дана Бугари почеше да уводе нове снаге, 53 пешадиски пук и његов допунски батаљон који беху журно пристигли. С овим снагама, и снажним противнападима, добро изведеним, укочише 17 колонијалну и 122 дивизију, нанеше им осетне губитке и оставише их без резерве. Даље последице од ових спречила је својим брзим успехом шумадиска дивизија. Она је свој задатак извршила на време.

Ради помоћи 17 колонијалној и 122 дивизији, наређено је, око 16 часова, да се уведу у дејство делови тимочке дивизије (13 пешадиски пук) ради заузимања Обле Чуке и Јежа на правцу дејства 17 колонијалне дивизије и делови југословенске дивизије ради заузимања Кравичког Камена на правцу дејства 122 дивизије. Ово је извршено око 18 часова и 30 минута. (13 пешадиски пук заробио је 240 Бугара и једну батерију). Најдуже се одржао Соко у непријатељским рукама. Он је заузет доцкан у ноћ, око 22 часа.

У току ноћи изашле су тимочка и југословенска дивизија из друге линије на заузети положај и на његову северну ивицу, да би зором продужиле напад на другу линију непријатељевог положаја Тополац—Козјак.

Из рада овога дана види се: прво, добро и енергично командовање на нашој страни; начињени продор, систематски је прошириван с тежњом да се уђе што више у дубину и поремети непријатељска одбрана; друго, шумадиској дивизији дата је помоћна улога у односу на 17 колонијалну и 122 дивизију; и ако је, међутим, њој требало напротив дати главну улогу у правцу Ветреника, на штету Соколског отсека; и треће, да је једнога тренутка цела операција дошла у критичан положај и постала зависном од успеха шумадиске дивизије.

Помоћну улогу овога дана, при пролому солунскога фронта, имала је I српска армија. Она је, по директиви, требала да почне напад у 9 часова. Због догађаја код II армије и неочекиваног застоја у раду 17 колонијалне и 122 дивизије, она је кренула у напад тек у 15 часова, али без успеха. Бугари, на положајима јаким по природи и одлично утврђеним — дадоше жилав отпор. Овај неуспех може се правдати слабијом артилериском припремом због малога броја топова. Први бугарски положај заузела је I армија тек у току ноћи 15/16 септембра.

Напори овога дана и ноћи дали су ове

успехе: ***српска војска је, у 24-часовној борби на главном нападном правцу извршила пробој непријатељског фронта и пружила Савезничкој команди источне војске могућност да с најлепшим изгледима на успех, предузме даље офанзиву.***

16 септембар. — Овога дана распоред српске војске мења се. У прву линију долазе тимочка и југословенска дивизија; у другу шумадиска (позади и степенасто на исток за тимочком дивизијом), 17 колонијална и 122 дивизија, од којих је ова друга извучена одмах за операције у Пелагонији, а затим и она прва, тако да је офанзиву доцније на главноме правцу водила само српска војска.

Ширење пролома на солунскоме фронту наставило се овако:

Код II армије извршен је напад на другу линију непријатељског положаја: Тополац — Козјак. Тополац је нападала тимочка, Козјак југословенска дивизија. Тимочка дивизија, преко тешке дубодолине реке Пороја, подилазила је Тополцу.

Према југословенској дивизији Бугари су успели да доведу на Козјак 53 и 81 пешадиски пук и оспоре јој заузимање Козјака, потискујући је снажним противнападима. Али ипак, до 20 часова, она је заузела предње положаје Козјака (коте 1825—1810).

Уочено је да непријатељ увлачи и троши стратегиску резерву по деловима, покушавају-

ћи узалудно затварање продора, место да је употребио целу стратегиску резерву на новоизабраном положају за отпор више у позадини.

Код I армије било је више рада. Са свима трима дивизијама: моравском на десном крилу, дунавском на левом и дринском у центру, прешло се у енергичан напад и наступање, нарочито пошто је дринска дивизија успела да овлада Градишницом. Моравска је дивизија упућена ка Кучковом Камену, да помогне рад II армије, а дунавска Разимбеју за удар у бок непријатељских снага у лакту Црне Реке.

Операције српске војске овога дана биле су пресудне. Заузећем Тополца и Козјака, на главном нападном правцу, извршено је осигурање пробоја солунскога фронта. Благодарећи великој вредности наших трупа, вештини вишег командовања и неопростивим погрешкама непријатељевим, извршено је једно сјајно војничко дело, достојно најлепших подвига чувених мајстора у ратној вештини.

Тек овога дана, охрабрене успесима српске армије, отпочеле су рад и садејствовање групе француско-грчких дивизија; група у долини Вардара заузе Голо Брдо, а група у Пелагонији осваја непријатељске организације у лакту Црне Реке.

Остало је сада на Команди источне војске, да искористи ову победу над бугарско-немачким трупама.

17 септембар. — Овога дана циљ је био да се створени пробој што више рашири у источ-

ном правцу ка Демир Капији, у северном ка Криволаку и у западном ка Прилепу. Ово је вршено тога дана непрекидно и брзо од стране обеју српских армија, али стално под борбом. Бугари су давали јак отпор.

Код II армије, тимочка дивизија заузима коначно Тополац, потом Студену Воду и управља своје операције огромноме бастијону Блатеца. За њом наступа ешалоно у десно шумадиска дивизија.

Југословенска дивизија, потпомогнута моравском из I армије, заузима око 19 час. важни Кучков Камен. За њоме наступа француска 17 колонијална дивизија.

Код I армије, моравска дивизија на десном крилу, садејствује са југословенском при заузимању Кучковог Камена. Позади ње је дринска дивизија.

Дунавска дивизија скреће на северо-запад у правцу Разимбеја, како би загрозила опстанак бугарских делова у лакту Црне Реке и помогла француске дивизије да овај заузму. За дунавском дивизијом ишла је наша коњичка и, по паду Кучковог Камена, изашла је испред моравске у правцу Полчишта.

Од овог тренутка, па у даљим операцијама, настаје један низ сјајних подвига коњичких који су нашу коњицу увенчали славом за сва времена.

17 септембар је почетак слома бугарске војске. Овога дана 2 и 3 бугарска дивизија које

су браниле проломљени део солунскога фронта, отступају *дивергентно:* друга дивизија ка Црној Реци, а трећа ка Вардару. Овом радњом која је значила фаталну погрешку бугарског командовања, помажу започети од нас посао: *цепање бугарских снага,* што је и била главна замисао у инструкцији Команде источне војске и директиви српске Врховне команде.

Овде бугарско врховно командовање упада у још већу погрешку. Довело је овога дана делове стратегиске резерве из Прилепа: бугарски 16 пешадиски пук, 21 маршевски батаљон и немачки јегерски батаљон. Све је ово бацано неразмишљено и трошено, овако почесним увођењем у борбу стратегиске резерве, узалуд. Отвор је био већ толико велики, да је за затварање његово требало и нових радња и нових огромних снага.

18 септембар. — Армије српске војске узимају све већега маха и као клин увлаче се у створени расцеп бугарских снагâ.

Да би повећала расцеп бугарске војске што више, српска Врховна команда, овога дана, образовала је два фронта: с II армијом ка Вардару, а с I ка Црној Реци*).

Тако овога дана:

Код II армије: тимочка дивизија заузела је Блатец и Конопиште, спремна да се сјури

*) Операције српске војске изложене су на скици бр. 1, и на њој треба по данима пратити све покрете и достигнуте објекте.

Вардару у правцу ка Демир Капији; југословенска дивизија достигла је до села Мрежинче, управљајући своје дејство према Кавадару; шумадиска и 17 колонијална дивизија остају и даље у другој линији.

Код I армије: три дивизије развијају се у првој линији, на фронту од 20 километара. Моравска држи гребен планине Чатерне у правцу села Полошког; дринска село Живово, дунавска успева да завлада мостом Разимбеј и да своје делове пребаци и на леву обалу Црне Реке.

Коњичка дивизија пробија се у правцу села Врбског у долини Црне Реке ка селу Возарцима.

Напредовање II армије, нарочито њезиног десног крила — тимочке дивизије, постаје и опасним, јер се, дубоко позади, на Зборскоме, Нонти и Тушину, као и на масивима Порте и Жарене, непријатељ још држао. До овога дана, безуспешно су нападале француско-грчке дивизије ове положаје. Али овога дана, после упорних бораба, заузети су предњи положаји масива Порте и Жарене.

На дојранскоме фронту енглеско-грчке дивизије претрпеле су неуспех. На битољскоме фронту била је само јака артилериска ватра.

Као што се види, цела офанзива почивала је на српској војсци и једној француској дивизији. Док се ова шестина савезничких снагâ носи с непријатељем, дотле остали посматрају и не крећу се с места.

Што и поред овога није било рђавих последица по нашу ствар, има се заблагодарити несугласицама између немачког Ober Heeresleitung-а у Скопљу и бугарске Врховне команде у Ћустендилу.

19 септембар. — Снажно наступање српске војске наставља се, и то:

Код II армије: у правцу Демир Капије и Градског. Тимочка дивизија доспева на линију с. Радња—с. Бошава, југословенска на правцу за Кавадар до села Барова. Шумадиска и 17 колонијална у другој су линији.

Коњичка дивизија пробија се до села Возараца.

Код I армије: дринска и дунавска које су успеле да се пребаце на леву обалу Црне Реке, достижу линију с. Годијак — с. Вепречане—с. Дуње; моравска дивизија је код с. Полошког.

Бугари се и даље залажу свим снагама да ово напредовање зауставе. Они се труде да брешу, створену између своје војске ка Вардару и оне у Пелагонији, пошто пото запуше новим деловима стратегиске резерве. И са доведеним свежим пешадиским пуковима, 49 и 87 што је значило ангажовање у борбу већ једне половине од свеколике резерве, — бацају се у широки пролом који и ове нове снаге непријатељеве гута као и оне раније.

Овога дана, енглеско - грчке дивизије, на дојранскоме фронту, предузимају поново нападе на Бугаре који се опет завршавају неуспе-

хом. Велика корист од њих била је у томе, што су за себе везали непријатељске снаге*).

---

*) Каква је ситуација била 19 септембра по подне најбоље сведоче публикације бившег начелника Главног ђенералштаба, армиског ђенерала у пензији, сада нашег посланика у Бриселу, Петра Пешића, у „Времену" од 28 јануара 1928 године:

„Командант источне војске ђенерал Франше Д' Епере позвао ме је на телефон 6 септембра (стари стил) 1918 године око 6 часова по подне и без икаквог увода поставио ми је ово питање:

— Пешићу, каква је ситуација на вашем фронту?

Из самога начина, како ме је питао главнокомандујући о стању код наше војске, осетио сам да општа ситуација на целом војишту није добра, те сам за то и похитао дати му одговор, који ће га умирити, а који је у истини био врло повољан, рекао сам му:

— Стање на нашем фронту је врло добро. Коњичка дивизија прешла је село Возарце и наступа даље ка Кавадару. Друга армија са југословенском дивизијом прешла је село Моклиште и с тимочком дивизијом стигла је до Божула и Радиње. Војвода Степановић одбио је све бугарске контра-нападе, што су их извршила појачања која су пристизавала с дојранског фронта и Струме и његова армија продужује наступање ка линији Неготин—Кавадар. I армија данашњим борбама завладала је прелазима на Черни код Разимбеја и Полацког и уредила је довољно јаке мостобране на левој обали ове реке, те је на тај начин ђенерал Бојовић обезбедио себи слободу операција ка Прилепу и Дренови. Бугари су довели у току данашњег дана још 5 свежих бугарских пукова и 2 немачка батаљона, да би зауставили наше продирање, али наше трупе су ипак имале успеха на свима правцима свога наступања. Дакле, у опште узевши, ситуација је на нашем

Остали делови Источне војске, ако се нису чаркали с непријатељем — проводили су овај дан на миру.

фронту врло добра и ми ћемо продужити сутра зором енергично дејство ка нашим објектима. Само Вас молим, господине ђенерале, за обавештење каква је ситуација на осталим савезничким фронтовима, те да би о томе могао обавестити Њ. В. Престолонаследника и војводу Мишића.

На ово моје разлагање ђенерал Д'Епере саопштио ми је ово:

— На битољском фронту, код ђенерала Ханриса, стање је непромењено. Он још није предузео напад, већ врши притисак на непријатеља артилериском ватром. **На дојранском фронту ђенерал Милн имао је неуспех. Бугари су извршили контра-напад и приморали Енглезе и Грке да се повуку на своје полазне положаје.** Пошто је Милн имао преко 7.000 избачених из борбе, то неће моћи ускоро поновити напад с изгледом на успех, **па према томе све зависи од српске војске.** Ако она продужи своје наступање, онда се можемо надати коначноме успеху. У противноме, мораћу прекинути даљу офанзиву и наредити да се пређе у одбрану. Молим Вас саопштите ово војводи Мишићу и његово решење јавите ми телефоном што пре.

У тренутку када је српска војска извршила пробој енглеска и грчка војска претрпеле су неуспех."

После овога ђенерал Пешић овако пропраћа судбоносну одлуку, донету у српској Врховној команди која је гласила „Напред, у славу или смрт!":

„ИСТОРИСКА НОЋ НА БУКОВИКУ

У малој и ниској колеби која је била у исто време канцеларија и спаваћа соба начелника оперативног

20 септембар. — Пети је дан наступања српске војске. Њени коњички делови избијају већ у долину Црне Реке код Возараца. Као дуги клин забија се она у тело немачко-бугарских снага, секући везе немачкој XI армији. Док она овако надире, дотле крила, десно на Дојранскоме Језеру и долини Вардара, и лево, у Пелагонији код Битоља, стоје на месту. Ситуација постаје опасном. Она бива још тежом 20 септембра, пошто коњица и обе армије продужују наступање, и то:

коњица из Возараца муњевитом брзином заузима Кавадар;

Код II армије: тимочка дивизија стиже на линију: с. Г Драховица—с. Барово; југословенска дивизија у огорченој борби је на дрчевишким положајима југо-источно од Кавадара

оделења пуковника Калафатовића претресли су ситуацију, у присуству Врховног Команданта Њ. В. Престолонаследника, начелник штаба Врховне команде и ја као његов помоћник и где су била додирнута сва могућа решења, која би се могла узети обзиром на ситуацију на целом солунском фронту, као и његове добре и рђаве стране. Дискусија по овоме тако судбоносноме питању била је дуга између војводе Мишића и мене; јер се нас двојица нисмо слагали у томе: да ли да се прекине офанзива и пређе у одбрану, или да се офанзива продужи по сваку цену. Врховни Командант пажљиво је слушао ову нашу дискусију и после дужег размишљања донео је одлуку, каква је могла доликовати храброј и неустрашивој српској војсци, а то је: **„напред, у славу или — смрт."**

(Дрчевишко Брдо); шумадиска и 17 колонијална су у другој линији у резерви;

Код I армије: Све три дивизије су у једној линији, на левој обали Црне Реке, на положајима: Праведник — Сама Бука — с. Вепречане.

Борба се води на целом фронту српске војске. Бугарско „главно-командуване" чини нечувене напоре да, по сваку цену, одржи за себе пут Прилеп — Градско, главну комуникациску везу XI немачке армије. За овај циљ довлачена су појачања са свију страна: 12 немачки шасерски батаљон, 12 немачки пешадиски пук, (чак са Крима) и 27 бугарски маршевски батаљон. Сви напори били су узалудни. За непријатеља је ситуација бивала све тежом и тежом.

Али и за нас ситуација постаје критичном. Док наши савезници нису успели ни да се помере с места, дотле српска војска оштрим клином увлачи се у непријатељев распоред, удаљујући се од Моглене на 50 километара. Бокови су јој били неосигурани а снабдевање у питању. Имало је да се одлучи: или да се продужи овако; или да се стане, прибере и сачека излазак савезничких крила на висину операциског фронта српске војске.

Српска Врховна команда определила се на оно што је и смелије и часније: да се операције продуже још снажније.

21 септембар. — Овога дана завршава се један део огромних подвига српске војске; дивизије друге армије избијају на Вардар од Де-

мир Капије до Градскога и пресецају железничку пругу Скопље—Ђевђелија. Дивизије прве армије заузимају Дренску Планину, угрожавају Прилеп и отступницу XI немачкој армији: Прилеп—Велес и Прилеп—Плетвар—Градско.

Тек овога дана »*Obere Heeresleitung*« и »*Главното командуване*« увиђа тежак положај XI немачке и I бугарске армије. Под пресијом краља Фердинанда, фон Шолц, командант XI немачке армије одлучује се на отступање. Концентрација свих и немачких и бугарских снага, требала је да буде у зони Тетово — Скопље — Куманово—Пљачкавица планина. Отступање имало је да буде методично, ради стварања времена за концентрацију и долазак појачања код Куманова: 9 аустро - угарске и 217 и 219 немачке дивизије. Тако је бар непријатељ хтео да буде, али тако не беше. Нагли и снажни удари српских армијâ разбили су све немачко-бугарске планове.

б) Операције од Вардара до бугарске границе

22 септембар. — С овим даном настаје други део рада српске војске, део који значи искоришћавање победе до потпуног слома бугарске војске и њезине срамне капитулације.

Бугари, одбачени на леву обалу Вардара, покушавају да се прикупе, организују одбрану и добију времена за спасавање од пропасти и десног и левог крила свога операциског фронта, особито деснога. Из ових разлога устре-

мише се на средишњу групу, на српску војску, бацајући, без реда и без везе и оно мало стратегиске резерве, што им беше преостало. Све је већ било и доцкан и узалуд. Српска војска не губећи ни један тренутак од времена, већ 22/23 септембра ноћу пребацује своје делове на леву обалу Вардара који у то доба имађаше мало воде и беше готово свуда газан.

Распоред српске војске био је:

Код II армије: тимочка дивизија прешла је Вардар код Демир Капије; југословенска дивизија једним делом води борбу око Градскога, а поједини делови њени пребацили су се на леву обалу Црне Реке.

Коњичка дивизија прелази Вардар код Криволака.

Код I армије: групе задржане земљишним тешкоћама и упорношћу одбране, изостају, али се ипак дубоко увлаче у масив Дренске Планине. I армија управља своје операције ка Прилепу, да би пресекла отступницу једној јакој колони XI немачке армије која напушта Битољ. Колона успева убрзаним маршем да отступи преко Прилепа и Бабуне за Велес.

Овај је дан значајан још и по томе што с њиме почиње офанзива француске војске, како оне на Вардару, тако и групе француских дивизија у лакту Црне Реке и Битоља.

Група француске војске на десној обали Вардара коју је успешно задржавала 5. бугарска дивизија, после бораба, на Зборскоме, Нон-

ту, Дзени и врху Мале Рупе успева да се пробије у правцу Демир Капије и да се стави у заштиту десног, отвореног бока II српске армије.

Француска коњичка бригада Гамбете наступа од Битоља Прилепу гонећи немачку колону. За бригадом се креће 22 колонијална дивизија.

Непријатељ је у отступању на целој линији од Вардара до Битоља.

Отступање XI немачке армије занимљиво је. Док се један њен део држи упорно северозападно од Битоља, на коти 1248 и Перистеру, за што није имала никаквог разлога, дотле остали делови по ешалонима нагло отступају правцем Битољ — Прилеп — Велес и Битољ — Демир Хисар — Кичево.

Од овога дана француска војска најактивније сарађује са српском војском, да би се Бугари савладали што пре.

Остале савезничке војске једва дају знаке живота.

23 септембар. — Наступање француске и српске војске наставља се.

Српска војска:

II армија, пребачена делимице на леву обалу Вардара, тежи да заузме гребен Серте планине, вододелницу између Вардара и Лакавице, на којој је непријатељ организовао одбрану заштитницама и да рашчисти са Градским.

Тимочка дивизија наступа фронтално Серти планини.

Југословенска дивизија, потпомогнута 17 колонијалном дивизијом, води борбу око Градскога.

Шумадиска дивизија је у резерви.

Коњичка дивизија на путу Криволак — Штип.

I армија: са двема дивизијама, дунавском и дринском, спушта се са масива Дренске Планине у долину реке Рајца, дејствујући више северу; док моравска дивизија снажно наступа у правцу Велеса, да што пре пресече везу Прилеп —Велес и спречи отступање немачких делова.

Француска војска (Битољска група):

док коњичка бригада Гамбете осваја Прилеп и напредује Бабуни, 22 колонијална дивизија улази за коњицом у Прилеп и хвата везу с првом српском армијом.

Један део француских снага, ојачан једном грчком дивизијом, гони непријатеља који делимице отступа правцем: Прилеп—Крушево и Прилеп—Брод.

На путу Битољ — Прилеп је 76 дивизија.

Једна колона немачке армије (генерал Флок) отступа правцем: Битољ—Демир Хисар — Кичево.

Док Французи гоне делове немачке армије, дотле се српска војска у стопу наметнула за разбијеном I бугарском армијом.

24 септембар. — Догађаји се брзо развијају. Расуло код бугарске и немачке армије је потпуно. Отпор је спорадичан, слаб и неуређен.

Нема више никакве препоне српским армијама. Бугарско више командовање изгубило је са свим главу. Немци још маштају о некоме отпору код Куманова, да би спасли везу преко Ниша с Бугарском и Турском.

Овога дана код *српске војске:*

Из II армије: тимочка дивизија подилази гребену Серте планине; Белом Камену к. 750; Белом Камену, к. 1170 и к. 900 западно од села Гарвана; југословенска дивизија, потпомогнута 17 колонијалном дивизијом, заузима главну основицу XI немачке армије — Градско и коначно чисти десну обалу Вардара од непријатеља. Делом је и на левој обали Вардара, код Топлика. Шумадиска дивизија је у резерви.

Из I армије: моравска дивизија избија на пут Прилеп—Велес; док су делови XI немачке армије отступили Велесу; дунавска и дринска дивизија следују моравској.

Коњичка дивизија, пребачена на леву обалу Вардара, гони делове I бугарске армије у правцу Штипа.

Код француске војске:

Коњичка бригада Гамбете силази с Бабуне и наступа преко села Извора — Велесу.

22 колонијална дивизија иде за коњичком бригадом Гамбета.

76 дивизија маршује за I српском армијом.

Све ове трупе образују десно крило француске војске.

Лево крило гони, на правцу Битољ—Демир

Хисар (Сеп) — Кичево, дугачку колону немачких и бугарских трупа генерал-мајора Флока.

21 колонијална бригада и 3 грчка дивизија наступају путем Прилеп—Брод—Кичево.

Тежња је Француза: да једним делом својих снага гоне XI немачку армију узастопно; другим да врше упоредно гоњење; а трећим делом, упућеним Велесу да изврше маневар пресецање отступнице непријатељу код Скопља. Овај маневар, добро смишљен, изведен ретком енергијом и брзином, био је од неоцењиве важности за доцнију капитулацију Бугара.

25 septembar. — Безпоштедно гоњење добија све већи замах и припрема значајне резултате. Док српска војска продужава узастопно гоњење Бугара у источном правцу у циљу да пресече све путеве који из Јужне Србије воде у Бугарску, дотле француска војска, као што је горе речено, наставља покрет северу у правцу Скопља.

Српска војска, с I армијом тежи да заузме Велес и продужи гоњење Бугара правцем Велес—Штип. II армија има задатак: да једним делом снага (југословенском и шумадиском дивизијом) врши упоредно гоњење ка Штипу и ту пресретне Бугаре; други део (тимочка дивизија) има да завлада Сертом планином и пресече везе између Струмице и Штипа.

У томе циљу тимочка дивизија овога дана заузима гребен Серте планине и спушта се у долину реке Лакавице; југословенска дивизија

са коњичком дивизијом надире правцем Криволак—Штип. Шумадиска дивизија је у резерви за југословенском.

Моравска дивизија, наступајући Велесу, долази у додир са заштитницом Бугаро-Немаца пред Велесом. Дунавска и дринска следују јој. Цела I армија спрема се да заузме Велес и на овоме правцу пребаци непријатељеве остатке на леву обалу Вардара.

Код француске војске: делови њезини на правцу Битољ—Демир Хисар—Кичево сустижу Бугаро-Немце код села Сепа и после краћега отпора настављају гоњење ка Кичеву.

Делови француске војске на правцу Прилеп—Брод—Кичево, праћени 3 грчком дивизијом, стижу без отпора у Брод и прете да пресеку Бугаро-Немцима отступницу код Кичева. Из ових разлога отступање непријатеља с демир-хисарског правца врши се нагло.

Коњичка бригада Гамбете стиже у околину Велеса. 22 колонијална дивизија је на путу Бабуна—Велес, 76 дивизија следује I српској армији.

26 септембар. — Бугарска, побеђена и деморалисана, прибегава старом лукавству: дипломатским преговорима иза леђа својих савезника. Овога дана почиње тајне преговоре у Солуну с Командом источне војске ради примирја. Главна јој је сврха: да спасе, што се може спасти; и да не допусти српској војсци да пређе на бугарску територију.

Узгред буди речено, ови преговори о примирју, воде се без знања српске Врховне команде.

Бугари су с преговорима отегли до поноћи 29 септембра. Хтели су да добију у времену и да виде на што ће се ова ситуација окренути. Али српска и француска војска, ношене успесима својим, хитале су да заврше свој велики маневар: *предају и разоружање бугарске војске на отвореном пољу.*

Гоњење се наставља пуном енергијом и успешно. Бугаро-Немци дају отпора местимично али с очевидним исцрпљењем свих својих снага. Свако од њих осећао је да им претстоји ускоро растројство и слом.

Код српске војске, из II армије, тимочка дивизија спустила се у долину Лакавице и управила је своја дејства према Пљачкавици; југословенска с коњичком дивизијом заузима Штип и избија на линију Трогерце—Балван; шумадиска је у резерви позади југословенске дивизије; 17 колонијална дивизија испада из састава II армије и доцније улази у састав I-ве.

I армија, прикупљена је код Велеса за напад на Велес.

Код француске војске делови њезини, на правцу Демир Хисар — Кичево и Брод — Кичево, настављају гоњење Бугаро-Немаца.

Делови француске војске, на велешком правцу, спремају се, по паду Велеса, за извођење „скопског маневра"

3 грчка дивизија остаје код Брода.

27 септембар. — Овога дана српска је војска имала знатнијих успеха: из I армије, моравска дивизија заузела је Велес; из II, тимочка заузела је Радовиште; а коњичка дивизија Кочане.

Српска Врховна команда даје ове задатке армијама:

I армији да скрене операције северу и хитно пресече последњу везу бугарској војсци из Јужне Србије за Бугарску: Куманово—Крива Паланка. На овај начин све бугарске трупе западно од Куманова: око Скопља, Тетова, Гостивара и Кичева, биле би заробљене; и

II армији да што пре заузме Царево Село, обезбеди се на Пљачкавици и сече отступницу II бугарској армији која се повлачи долином реке Струме.

Код француске војске. Овога дана она заузима Кичево; група код Велеса: коњичка бригада Гамбете и 22 колонијална дивизија упућене су за Скопље. 76 дивизија следује I српској армији.

28 Септембар. — *Код српске војске I армија* судара се, ради извршења добивеног задатка, с бугарским заштитним деловима на линији: село Отманли — Дурфули — Џумали; озбиљније борбе водила је моравска дивизија код Новога Села, уз припомоћ дринске; увече овога дана биле су све три дивизије на линији: село Немањинци—Брезница.

Из II армије: тимочка дивизија је избила

на гребен Пљачкавице (Купозли Тепе—Козбран — Грошец); југословенска и коњичка дивизија на грленске положаје према Царевом Селу; шумадиска дивизија упућена је на Осоговске Планине.

Код француске војске: делови њезини, на правцу Кичево—Гостивар, продужавају гоњење; 3 грчкој дивизији наређено је да од Брода крене, долином реке Треске, Скопљу.

Делови француске војске на правцу Велес — Скопље у покрету су овога дана.

Прекид операција. — 29 септембар. — Бугари, виде већ јасно крај ствари и успевају својим лукавим дипломатским маневром да овога дана закључе примирје у Солуну с Командом савезничке источне војске. *Српској војсци, као и свима осталима, наређен је прекид операција у подне 30 септембра.* Тако су Бугари и по други пут, дипломатским путем, омели искоришћавање победе до краја и учинили оно исто што и 1913, када су били у истој ситуацији и видели српску и румунску војску на вратима Софије. Тим сретством успели су да избегну последице победâ наших у Бугарској, али зато их опет код Куманова није мимоишла срамна предаја и разоружање.

Док је савезничка Команда источне војске у Солуну припремала с Бугарима изненађење трупама о прекиду операција, на терену се довршавао скопски маневар и потпуно опкољавање бугаро-немачке војске западно од Вардара.

Српска војска овога дана с I армијом заузела је варош Св. Николу на Овчем Пољу; с II армијом освојила је Царево Село (коњичка дивизија) и Пљачкавицу (тимочка дивизија). Једна дивизија (шумадиска) упућена је на Осоговске Планине.

Код францvске војске: коњичка бригада Гамбете, још док су се водиле борбе око Велеса, усиљеним маршем упутила се Скопљу и овога дана заузела Скопље. За њом је ишла 22 колонијална дивизија.

Делови француске војске на кичевскоме правцу остали су код Кичева. На овај начин десно крило француске војске је код Скопља, а лево код Кичева.

3 грчкој дивизији наређено је да обустави кретање долином Треске и остане код Брода.

Енглеско-грчке снаге на дојранском фронту, тек овога дана, када је било свршено са главном снагом бугаро - немачке војске код Скопља, заузимају Беласицу и приморавају Бугаре на отступање долином реке Струме.

30 септембар. — Довршено је опкољавање делова бугарске војске западно од Куманова. Отступница Куманово — Крива Паланка — Ћустендил потпуно им је пресечена. Савезничка војска, нарочито српска II армија, била је спремна да уђе у Бугарску.

Код српске војске: из I армије, моравска дивизија заузела је Страцин и пресекла пут Куманово—Крива Паланка; дринска стиже до

села Војника на Пчињи на истоме путу, дунавска подишла је Куманову и пала на отступницу трупâ I бугарске армије код села Орашца. За I-ом српском армијом наступале су у резерви 17 и 76 француска дивизија.

II армија сва је прикупљена на самој српско-бугарској граници на положајима спремна за упад у Бугарску и пресецање јединог пута непријатељу долином Струме: Петрич—Џумаја — Дупница—Радомир—Софија.

Остали делови савезничких војсака остали су на својим местима.

Примирје. — Овога дана, око подне, армијама српске војске саопштено је наређење Команданта савезничких војсака, ђенерала француске војске Франше Д'Епере-а о закљученоме примирју. Оно гласи:

»*1) Према конвенцији која је потписана, непријатељства с Бугарском војском престаће у понедељак, 30 септембра у подне. Известите бугарске трупе преко парламентара; 2) Савезничке трупе које су продрле у Бугарску, зауставиће се на месту и држаће окупирани део; 3) Прва армија упутиће се хитно Нишу ради реокупације земље и 4) Накнадна наређења следују.*«

У току ноћи 30 септембра шаље Командант савезничких војсака и друго своје наређење:

»*Све бугарске трупе које се налазе источно од скопљанског меридијана, имају се повући у*

Бугарску, преко границе коју треба сматрати као демаркациону линију.«

Бугарска дипломација успела је и сада. Али овога пута она је искористила не само наивност наших савезника, него и болећивост њихову: успела је да кривац не осети баш нимало од својих злих чињења.

Србима је остављено цигло једно задовољство: да разоружају 2 и 4 бугарску дивизију. Ово разоружање извршено је на домаку Куманова, које сад постаде и вечитим сведоком једнога свршетка у трећем брато-убилачком рату.

Овим примирјем, закљученим с Бугарима без знања српске Владе и српске Врховне команде, ми смо као савезници били дубоко и изненађени и утучени. А шта су српски ратници, поводом тим, изрекли о савезницима нашим, то знамо једино ми који смо, у моменту саопштавања наређења о примирју, имали и ту дужност да пред својим војницима правдамо овај поступак наших пријатеља и мимо своје осећање и мимо своје уверење.

Тим чином завршен је први период операције српске војске, радње која је проузроковала и слом бугарске војске.

Један закључак. — Главни узроци који су довели до овога слома бугарске војске постојали су на њиховој страни:

прво, што нису имали јединства у командовању;

друго, што су, и ако им је била позната

наша припрема, дозволили су да буду стратегиски изненађени:

а) прецењивали су своје положаје и њихова утврђења;

б) нису познавали тачно стање и прилике код непријатеља;

в) нису имали довољно стратегиске резерве, ни по броју, ни по каквоћи, нити на месту најосетљивијем;

г) што су кордонски били развучени;

треће, што се, после пробоја фронта, нису могли снаћи. Место да се војска повуче са пробијенога фронта и жива снага и остала сретства сасреде на новоме стратегискоме положају, давао се отпор с одбраном стопе по стопу и залагањем стратегиске резерве по деловима. На овај начин снаге су тучене почесно; и

четврто, што Бугаро-Немци нису предузели никакве ефикасне мере да спрече нашу офанзиву, а имали су прилике за то. Требали су једним снажним против-маневром, притиском на бокове или благовременим повлачењем на нову стратегиску баријеру и преласком у против-офанзиву, да укоче наш успех још у почетку.

За овакав рад нарочито им се нудио део дојранског фронта — Струма и Беласица. Оданде су могли дејством Солуну не само зауставити савезничку офанзиву, него је довести у врло тежак стратегиски положај одбацивањем савезничких снагâ на запад од операциске основице солунске.

Дакле, слом бугарске војске проузрокован је, у главноме, неспособношћу врховног командовања Бугаро - Немаца. „Obere Heeresleitung" и „Главнюто командуване" нису били дорасли за овакву једну осетљиву стратегиску ситуацију.

Последице: бугарска војска, као оружана сила, уништена је; њеном предајом Бугарска је избачена из савеза централних сила; изласком Бугарске из савеза била је приморана и Турска да положи оружје; пораз код централних сила наставља се систематски.

ДРУГИ ПЕРИОД: ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ

По слому Бугарске аустро-немачкоме командовању стајала су на расположењу два излаза из ситуације: прво, под заклоном простора поново устројити солидну одбрану Саве и Дунава, прикупљањем свију снагâ и свих сретстава; и друго, снагама и сретствима која пристизаху задржавати непријатеља што јужније од горње стратегиске баријере, како би се што мање територије изгубило. Оно прво решење заснива се на чисто војничким обзирима, а ово друго више на политичким.

За Немце је од нарочитога значаја била железничка пруга: Берлин — Беч — Београд — Софија—Цариград и зато су усвојили ово друго решење. Рачунали су да ће и непријатељ морати застати, да би се одморио, попунио и

уредио себе и своју позадину и везе с основицом у Солуну.

И у овоме су се преварили.

Железничка пруга Берлин—Цариград требала им је: да би политички још утицали на Бугарску; да би извукли своје трупе из Бугарске; и из обеју ових земаља извршили евакуацију материјала, сировина и хране.

Припреме Аустро-Немаца на отпор. — Да се све ово постигне требало је имати времена. И Немци су га могли добити, бранећи стопу по стопу земљишта горњој комуникацији, истављањем на супрот живе снаге на згодним земљишним отсецима. Ове операције и даље је имала да води Шолцова Obere Heeresleitung Komanda. По њеној замисли први отпор ради добитка у времену требао је бити јужно од линије Приштина—Врање, да би се устројили нови одбранбени фронт и главни отпор јужно од Ниша. За овај циљ довођене су немачке и аустриске трупе са свију страна, с италијанскога фронта, из Румуније, Бугарске, Немачке итд.

Према подацима које је дао немачки пуковник Paul Kirch у својој књизи: Krieg und Verwaltung in Serbien und Macedonien 1916—1918, одбранбену линију Приштина — Врање требала је да брани XI немачка армија, и то 61 корпусом јужно од Врања, а 62 корпусом јужно од Приштине. Ова је армија доцније била појачана 9 аустриском дивизијом и деловима немачког алписког корпуса.

За то време, за главну битку јужно од Ниша, имали су се прикупити немачке јединице: 53 корпус, алписки корпус, и 219 дивизија; аустриска 9 дивизија код Врања; 30 аустриска дивизија код Пирота и 217 дивизија код Софије. Као појачање одређене су 224 немачка дивизија, 59 аустриска дивизија и 4 коњичка дивизија.

XI немачкој армији наређено је да се, бранећи сваку стопу, повлачи у правцу Лесковца и Куршумлије.

Према оваквој ситуацији задатак Команде савезничке војске био је продужити рад и недати времена Аустро-Немцима да ову намеру своју и изврше. Требало је енергично наставити операције у правцу Ниша. Сваки изгубљени дан претстављао је добит за непријатеља. Поред тога додир с њим није се смео губити.

Нажалост Аустро - Немци добили су ово време. Наша Савезничка команда, занета политичким циљевима: спремањем похода на Цариград; и даљим погађањима с Бугарима, заборавила је на учење Стратегије: гонити непријатељеву живу снагу до истраге и не дати јој да се освести и прибере.

Да Немци добију потребно време учинили су то и Бугари. За тај циљ употребили су своја стара сретства: пошто су издали већ своје савезнике, хтели су да им помогну, задржавајући и заваравајући и нас и Команду савезничке војске разним питањима и предлозима. И успе-

ли су да само око разоружања њиховог код Куманова изгубимо три дана (30 септембар, 1 и 2 октобар) у погађању с њима: хоће ли се разоружати или не. У томе се осетила чак и нека болећивост према њима, уместо да им је још 30 септембра одређен рок за предају и с напереним топовима на 2 и 4 дивизију њихову захтевана предаја оружја.

Команда савезничке војске, и ако је наредила још 29 септембра, приликом доставе конвенције: „I српска армија да се упути хитно Нишу ради реокупације земље", и то своје наређење пропратила клаузулом: „накнадна наређења следују", ипак се то „хитно" упућивање није извршило до 3 октобра. То је био знак колико неумешности у преговорима с Бугарима, исто толико и знак отсуства једног дефинитивног наређења за даљу офанзиву. Команда савезничке војске колебала се између два циља: или да свом савезничком снагом продужи офанзиву ка Нишу и даље северу; или да један велики део снага пошље на Цариград. И послато је осам дивизија.

Док су се наши овако погађали и колебали, Аустро-Немци су успели да још 1 октобра доведу 9 аустро-угарску дивизију код Прешева, дакле 140 километара јужно од Ниша. И цигло ова дивизија, створила је, бранећи стопу по стопу, потребнога времена за прикупљање аустро-немачких снага за борбе код Ниша.

Командант I српске армије, осећајући ко-

лике тешке последице могу наступити због губљења времена код Куманова, молио је српску Врховну команду да продужи енергично наступање Нишу. Он је шта више 30 септембра издао и наређење своје које је до свог пуног извршења дошло тек 3 октобра. Из тог наређења види се да командант I армије није имао готово никаквих података о непријатељу, јер то наређење предвиђа марш-маневар од 160 км. од Куманова до Ниша. Непријатељ се ту не узима у обзир, шта више о њему се ту и не говори.

Команда савезничке војске тек 2 октобра издаје директиву за даљи рад савезничке војске после слома Бугарске. Изгубљена три дана нису се могла ничим надокнадити.

Савезничке снаге за ослобођење Србије. — Од целокупне савезничке снаге за офанзиву према Аустро-Немцима биле су одређене:*)

централна група: I српска армија са српском коњичком дивизијом (која је била код Св. Николе на Овчем Пољу у саставу II српске армије) за операције долином Јужне Мораве ка Нишу;

десна група француских дивизија: 76 и 17 колонијална дивизија са коњичком бригадом Гамбете. Ова је бригада доцније прешла у са-

*) Подаци су узети из написа француског пуковника Бижака: „Српска војска у септембарској офанзиви 1918”. „Време” марта 1932.

став I српске армије. Десна група француских дивизија имала је да дејствује десно од I српске армије и ешалоно у назад, правац Пирот;

лева група: у прво време један мешовити одред грчко-француски под командом ђенерала Трениједе-а. Доцније је ову групу образовала II српска армија, доведена с правца Штип—Царево Село за дејство долином Ибра ка Краљеву.

Као резерва целокупног овога марш-маневра 22 француска дивизија код Скопља.

Остатак савезничке војске остао је:*)

„енглеско-грчке дивизије у долини Струмице;

делови источно-француске војске на простору: Прилеп—Кичево;

италијанска 35 дивизија у језерској зони;

II српска армија у осматрању према Бугарској: југословенска дивизија код Кочана и Царева Села; шумадиска на Осоговским Планинама и тимочка северо-западно од Штипа."

Наш удес и њихова погрешка. — ***Према овоме Команда савезничке војске од двадесет и девет дивизија које је имала на расположењу, одредила је само једну трећину од свеколике ове снаге за ослобођење Србије, а за операције на главноме операциском правцу противу грô-а снага Аустро-Немаца у долини Мораве цигло три слабе дивизије измучене српске војске.***

*) Ђенерал Петар Пешић: Солунски фронт, војно-политичка акција.

Понавља се, дакле, исти случај као и при пробоју солунског фронта, када је Команда савезничке војске сву тежину операција бацила на српску војску. Овога пута она је ставила сву тежину борбе на изнурену I српску армију. На тај начин Команда савезничке војске довела је у првом случају, 19 септембра, код Возараца и Кавадара, успех пробоја солунског фронта у кризу и питање; а у другоме случају, због горње, ничим неоправдане, стратегиске погрешке, 8 октобра пред Нишем, довела је I српску армију у искушење да компромитује сав дотадањи успех и сву стечену славу.

Овакво више командовање не може да издржи стручну критику.

Што и сада није било рђавих последицâ, има се захвалити само високим моралним особинама српскога војника, његовој безграничној љубави према отаџбини и добром командном елементу српске војске.

Великим жртвама које је и поводом овога дала I српска армија, искупљене су туђе погрешке, као и при пробоју солунскога фронта.

Свеколике операције за ослобођење Србије могу се поделити у два дела:

марш-маневар ка Нишу и борбе око Ниша; и

гоњење Аустро-Немаца од Ниша до Саве, Дунава и Дрине.

Марш-маневар ка Нишу

I српска армија почела је своје наступање на север ка Врању из околине Куманова 2 октобра по подне, а већ 3 октобра наилази на аустро-немачке делове: на 9 аустриску пешадиску дивизију и немачку артилерију код Прешева. Ова је непријатељска снага далеко истакнута и сувише слаба за намењену јој улогу. Уз то 9 аустриска дивизија дошла је с италијанског фронта у бедном стању: слабо одевена, боса и нехрањена.

Наступање је почело, по диспозицији Команданта I српске армије, 1 октобра. Диспозиција та интересантна је по томе: прво, што не говори о непријатељу ништа; друго, што се одређују објекти по данима до Ниша (160 км.) без обзира на вољу непријатељеву; и, најзад што излаже организацију марш-маневра за наступање моравском долином. Прво и друго су омашке у командовању, проузроковане због изгубљенога додира с непријатељем, али зато организација марш-маневра заслужује особиту пажњу.

По горњој диспозицији дунавска дивизија ишла је левом обалом Мораве, а дринска десном. Моравска дивизија била је у другој линији и за прво време, како се каже у диспозицији, „сљедовала друмом: Куманово—Врање — Лесковац."

Правац кретања главних снагâ је долином Мораве обема обалама.

Али доцније, кад су ушле у састав I српске армије наша коњичка дивизија и француска коњичка бригада Гамбете, тај марш-маневар постао је потпуно изразит и добио је облик крста или армиске каре. На челу је ишла коњичка дивизија са три бригаде (две српске и једна француска) и чистила терен на обема обалама Мораве; за коњичком дивизијом две дивизије у истој висини на дан марша. За срединoм обе ове дивизије четврта дивизија такође на дан марша.

Према овоме дубина је марш-маневра била три дана, а ширина два дана марша. Из овога поретка, при судару са непријатељем, I армија могла се развити за борбу у сваку страну у року од 24 часа, док је одсудан удар могао бити тек другога дана.

Овако организовани марш-маневар био је добар. Армија се могла развити за борбу у све стране, а то је било неопходно потребно због оскудице поузданих података о непријатељу и због несигурности бокова.

И ако је, обзиром на терен, била тешка организација овога марш-маневра, ипак је I армија, и то под борбом, прешла простор између Куманова и Ниша (160 км.) за шест дана, маршујући дневно 25—35 км. Када се узме да је I армија била исцрпљена сталним маршевањем и борбама од солунског фронта до Ниша, недовољно храњена, и десеткована од грипа мора се признати и јавно да се овакав

успех не може лако наћи ни у историји ратоводства.

3 октобра, као што је речено, сударила се код Прешева I армија наша с деловима аустронемачких снагâ, избачених с циљем да се добије у времену ради скупљања главних аустронемачких снагâ код Ниша. Овај је судар био кратак. Дунавска дивизија потисла је те делове ка Врању још истога дана.

Ма да је 9 аустриска дивизија која је давала главни отпор код Прешева, била ојачана с пет батаљона немачке војске и тешком артилеријом, ипак се показала слабом да овако далеко избачена и осамљена дâ какав дужи отпор.

I армија заноћила је око Прешева.

4 октобра настављено је наступање ка Врању.

9 аустриска дивизија заузела је нов положај пред Врањем, на обема обалама Јужне Мораве. Десно крило имала је на бунушевачким положајима, а лево на положају: Златокоп — Прибушар—Средњи Дол.

I армија напала је непријатеља двема дивизијама из прве линије: дунавском и дринском. Моравска је била у резерви. Напад је био боље организован овога дана него 3 октобра. Непријатељ се повукао у нереду обема обалама реке Јужне Мораве.

I армија уђе у Врање истога дана у подне.

Код Врања је извршено потпуно формирање I армије. Тога дана пристижу јој српска

коњичка дивизија и француска коњичка бригада Гамбете.

9 аустриска дивизија и даље даје отпора и брани сваку стопу грделичког теснаца. Мада јој немачко командовање пребацује млитавост у раду, она је с доста вештине извршила свој задатак, успоравајући наступање I армији на правцу Врање—Ниш.

5 октобра I армија наступа даље у оваквоме распореду: дринска дивизија с коњичком бригадом Гамбете на десној обали Мораве; дунавска дивизија с коњичком на левој обали. Моравска дивизија позади у армиској резерви на дан марша.

Тога дана, после заштитничких бораба код села Мазарића и Лепенице, стиже I армија својим предњим деловима до Цепа. Прешла је теснацем око 23 километра под борбом.

Доласком I армије код Цепа и заузећем Врања осујећен је план XI немачке армије да на линији Приштина—Врање задржи наше напредовање.

На правцу: Качаник—Приштина налазили су се растурени делови 62 немачког корпуса који нису претстављали озбиљну отпорну снагу; једна чета велосипедиста, два бртска митраљеска вода, један батаљон немачких јегера и слаби посадни делови аустриског ландвера у Приштини и Косовској Митровици.

Противу ових делова упућен је францускогрчки одред ђенерала Тренија који уђе у Приштину 8 октобра.

Овога дана кренула је II српска армија с бугарске границе преко Кочана—Велеса—Скопља и Качаника за Приштину, да образује лево крило стратегиског поретка.

Ово укрштање трупа, губљење времена и неупућивање француских или осталих савезничких трупâ овим правцем благовремено, претставља такође погрешке у раду и поступку Команде савезничке војске.

Команда XI немачке армије, пошто јој је пропао план организације одбране на линији Приштина—Врање и замишљени други отпор на линији: Преполац — Лесковац, издала је 5 октобра у 23 часа овако наређење:

„алпински корпус, под командом фон Тучека, организоваће отпор на линији: Рударски превој (јужно од Куршумлије)—Пасјача планина, а 219 дивизија, под командом ђенерала фон Коча, у продужењу лево, на линији: Ћетина—Драшкова Кутина. Армиску резерву даје алпински корпус (један пешадиски пук и једну батерију) код Прокупља. Алпинскоме корпусу потчињен је одред пуковника Клема, јачине 2 батаљона и једне батерије."

Ова мера мотивисана је: слабим стањем аустро-немачких трупа код Приштине; важношћу правца Приштина — Куршумлија и брзим отступањем 9 аустриске дивизије долином Јужне Мораве. Оваква развученост не да се ничим правдати.

6 октобра I армија наставља да гони већ малаксалу 9 аустриску дивизију која даје слаб

и неуређен отпор и заузима Грделицу и северни излаз из грделичког теснаца, једну важну потребу за даљи ток операција.

Овога дана њене дивизије су стајале овако:

дунавска дивизија, пошто је сломила отпор непријатеља код Предејана, на изласку је грделичког теснаца. Она пропушта коњичку дивизију испред себе која опет, у једноме сјајноме налету, продире чак до Лесковца и заузима лесковачки вис;

дринска дивизија је до Сурдулице, а коњичка француска бригада до Мачкатице;

моравска дивизија, као армиска резерва, дошла је у Владичин Хан.

Избијањем I армије овако усамљене из грделичког теснаца пред непријатеља многобројнијег, одмореног и добро снабдевеног јаком артилеријом, ситуација је, по нас отежана. Сутрашњим наступањем она постаје још тежом.

7 октобра 9 аустриска дивизија наставља повлачење и давање слабог отпора местимично. Она као да је ишла на то да измами I српску армију из грделичке клисуре у лесковачко поље.

I армија изашла је, овога дана, из теснаца коњицом, дунавском и дринском дивизијом и стигла на линију: Јастребац планина (на левој обали Власине реке) — дринска и коњичка бригада Гамбете; Богојевац (северно од Лесковца) и Каменита Чука, кота 370 — дунавска дивизија. Коњичка дивизија захватила је целу заплаву доњег тога Ветернице с извиђачким

ескадронима код села Ђакуса на путу Прокупље—Ниш и код Житног Потока.

Моравска дивизија остала је у теснацу и заноћила јужно од Предејана као армиска резерва.

И ако је Команди савезничке војске био познат рад I српске армије до данашњег дана, она није предузела никакве мере да ојача ову армију на правцу Врање—Ниш или да координира рад источне групе француских дивизијâ (ђенерала Патеа) с радом српских трупâ. И тако је I српска армија, с оно мало трупа, остављена самој себи, избила у лесковачко поље пред пет свежих непријатељских дивизија.

8 октобра I армија продужила је наступање и развој ка Нишу, без обзира што није имала ни добрих ни сигурних података о непријатељу. Она заузима врло широки фронт и почиње подилазити непријатељскоме положају са 40 км. даљине. Предузела је оно што би, при редовним приликама, био грех с гледишта Стратегије; српска војска била је жељна свога дома и, нашав се на његовом прагу, нико је није могао задржати, да у њ и не уђе. Овде су машине и број значили нешто споредно, а морал главно. Српско Врховно командовање умело је то да оцени и правилно и добро да искористи.

Распоред I армије овога дана био је:

коњица упућује се у обухват Ниша, и то: *источно,* француска коњичка бригада Гамбете,

једним делом преко Равне Дубраве у долину реке Кутине, другим делом Пироту, да га заузме; *западно,* српска коњичка дивизија на пут Прокупље—Ниш левом обалом Мораве;

две дивизије, моравска и дунавска у првоме реду и то моравска дивизија десном а дунавска левом обалом Мораве ка Нишу;

дринска дивизија у другој линији, као армиска резерва, на 10 километара иза средине, правцем: Лесковац—Чечина—Ниш;

армиска артилерија на челу дринске дивизије; и

штаб I армије у Лесковцу.

Увече тога дана имали су се доста непотпуни подаци о непријатељу: да је посео планину Пасјачу и Селичевицу, дакле, на обема обалама Мораве; да десно крило, Пасјачу, држи немачки алпински корпус, док се за лево крило на Селичевици, веровало да је 217 немачка дивизија. За остале делове немачких снага око Ниша није се имало тачних података. Увече издана је заповест у Лесковцу за сутрашњи рад: подилажење непријатељским положајима код Ниша.

9 октобра приближила се I армија Нишу. Истакнута и усамљена, пред надмоћним и на одличним и јаким положајима груписаним непријатељем, I српска армија, слаба по саставу и по опреми својих војника, изгледала је да, са својом намером за напад, иде у пропаст.

Стање код непријатеља и код нас пред

Нишем. — Ево тога стања на основи којих се може најбоље оценити тежина положаја у коjем се тада налазила I српска армија:

непријатељ је посео за упорну одбрану веома јаке положаје: земљишни отсек Селичевице планине—Курвин Град и леве обале реке Топлице. На тим положајима имао је:*)

217 немачку дивизију, од три пешадиска и једног артилериског пука, пребачену железницом из Софије;

219 пешадиску дивизију, од три пешадиска и једног артилериског пука, доведену из Украјине;

немачки алпински корпус, од четири пешадиска пука и једног артилериског који је корпус доведен из Француске;

9 аустриска дивизија, од четири пешадиска и једног артилериског пука, пребачена с италијанског фронта овамо;

77 немачки хусарски пук;

четири немачка маршевска и један аустриски маршевски батаљон;

тешку артилерију: једну хаубичку батерију 155 м/м, две батерије 105 м/м и једну батерију 120 м/м.

Непријатељ је имао, на врло јаким положајима, за одбрану Ниша свега:

47 батаљона, 36 пољских батерија, 15 брдских батерија, 4 тешке батерије и 6 ескадрона.

*) Подаци су узети из књиге Ђенерала Петра Пешића: Солунски фронт, војно-политичка акција.

Према овако јакој непријатељској снази, ми смо имали само I српску армију од три слабе пешадиске и једне коњичке дивизије, и то: 27 батаљона, 18 пољских батерија, 9 брдских батерија, 2 тешке батерије, и 18 ескадрона.

Према овоме непријатељ је био јачи од нас за 20 батаљона и 26 батерија.

Остале наше и савезничке снаге стајале су овако:

II српска армија била је у прикупљању код Велеса;

источна француска војска на просторији Кичево—Прилеп;

енглеско-грчка војска око Струмице.

Природно је да је овакав тежак стратегиски и тактички положај забринуо Команду савезничких војсака. Главни командант, ђенерал Франше Д'Епере упутио је оштро наређење српској Врховној команди у Скопљу да безусловно обустави даље напредовање I српске армије која треба да стане на освојеним положајима, ту се утврди и сачека долазак II српске армије и осталих савезника. То је наређење гласило:

„I српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех, зато апсолутно обуставите даље њено наступање Нишу".*)

С гледишта Стратегије ово наређење било је исправно и тачно. Први је услов за победу

*) Цитат из горњег дела.

сигурност операције. Наполеон је обично говорио својим генералима: „ако немате 70% изгледа на победу, немојте тући битку.” У овоме случају требало се тући код Ниша успешно, јер је од тога зависило и ослобођење Србије и даљи развој политичких и војничких прилика на Балкану.

Али ово гледиште Франше Д'Епере-а није делио командант I армије, нити српска Врховна команда. Командант I армије једном хитном депешом молио је Врховну команду за одобрење да нападне непријатеља и Ниш заузме. Врховни Командант српске војске, *Њ. В. Краљ Александар, познавајући најбоље морално стање наше војске дао му је, противно наредби Главног команданта савезничке војске, одобрење за то.*

На тај начин све беше стављено на једну карту. Учење Наполеоново да у рату не постоји само „његово величанство случај”, него и „њено величанство срећа” — добило је у овој прилици свој пуни смисао. Најзад без великога риска нема ни великих дела. Наш Врховни Командант, мимо вољу генерала Франше Д'Епере-а, ризиковао је све, да би добио, примио је сву одговорност на себе самога, да би успео и — победио је.

I армија 9 октобра, у 7 часова, наставила је покрет ка Нишу овако:

с десне обале Јужне Мораве моравска дивизија стигла је, у току дана, на линију Умиште — Дукат;

коњичка бригада Гамбете код Бабушнице, а један њен ескадрон на путу за Пирот;

дунавска дивизија на левој обали Мораве, после јаке борбе, заузела је село Кочане и утврдила присуство непријатеља на планини Пасјачи;

коњичка дивизија, левом моравском обалом, дошла је у додир с непријатељем и зауставила се на линији: Бадњевац — Студенац;

дринска дивизија, као армиска резерва, стигла је до села Бојника;

I армија дошла је пред Ниш, развучена на фронту око 20 километара, с двема дивизијама у првој линији, раздвојене Моравом. Позади левог крила била је трећа дивизија у резерви. На десном крилу армиског распореда једна коњичка бригада од два пука; на левом крилу коњичка дивизија од четири пука. У главноме, цела армија бројала је 9000 пушака и око 1600 сабаљâ. Она је имала одсудно да се туче с непријатељем јаким око 30.000 пушака и још уз то на врло добром одбранбеном положају.

Операција по све рискантна.

Борбе око Ниша 10, 11 и 12 октобра

10 октобра, с горњим распоредом снага, I армија почела је напад на положаје за непосредну одбрану Ниша.

Моравска дивизија нападала је отсек Селичевице планине коју је бранила 219 дивизија. Напад је почео у 7 часова. Одмах се уочило да непријатељ није посео благовремено цео

отсек. Док су крила положаја била јако поседнута, дотле је гребен Селичевице био непоседнут. Поједини непријатељски делови тек су почели пристизавати. Из ових разлога моравска дивизија привезала је оба непријатељева крила борбом, док је својим центром стално надирала, како би што пре избила на гребен. Ова срећна операција је потпуно успела. Избијањем центра на гребен делови непријатељеве 219 дивизије напустише Селичевицу у нереду. Моравска дивизија наставила је наступање, спуштајући се северним падинама Селичевице. Ту је Немци дочекаше јаком артилериском ватром. Тога вечера задржа се предњим деловима центра на линији: Камара—Марково Кале. Док је непријатељев центар попустио, крила су се држала на Курвин Граду и Драшковој Кутини.

Дунавска дивизија, наступајући реци Топлици, чистила је њезину десну обалу. Непријатељ је покушавао противнападе нарочито северно од села Кочана, али без успеха.

Коњичка дивизија протера непријатеља борбом пешке с положаја код села Студенца.

Главни успех овога дана беше заузимање гребена Селичевице планине. Њеним заузимањем пад Ниша био је неминован. Наше вођство било је изненађено слабим отпором Немаца, и поред све њихове бројне и ватрене надмоћности.

11 октобра I армија продужава напад.

Моравска дивизија успева да потисне не-

пријатеља код Драшкове Кутине и протера га с леве обале Нишаве. Она заузима Камару — Горицу и Марковю Кале и сломија непријатељски отпор на Курвин Граду и Кнежици. На тај начин до ноћи беше очишћена лева обала Нишаве од непријатеља.

Непријатељ се према моравској дивизији задржао слабим деловима на јужној ивици Ниша. Разна своја слагалишта у Нишу и она око њега почео је палити, чиме је показао намеру своју да Ниш напусти.

Овога дана француска бригада Гамбете заузе Бабушницу.

Дунавска дивизија очистила је сасвим десну обалу реке Топлице.

Коњичка дивизија заузела је Житорађе и највиши врх Пасјаче планине. Једна бригада упућена је у обилазак Пасјаче ка Прокупљу.

Дринска дивизија, као резерва, дошла је у село Косанчић.

Резултат напада овога дана био је: непријатељ је, после упорних бораба, отступио на десну обалу Нишаве и леву обалу Топлице. Обухваћањем десног и левог његовог крила, од стране коњице, угрожена му је отступница. Зато је морао да напусти Ниш.

12 октобра I српска армија ушла је у Ниш. Непријатељ га беше напустио за време ноћи, те су тако избегнуте борбе у самој вароши.

Дакле, моравска дивизија била је та која је на Селичевици отворила врата и заузела Ниш.

XI немачка армија, тучена код Ниша, повлачила се у правцу Алексинца и Делиграда. Њен пораз је резултат слабога командовања, недовољне оријентације о приликама на бојишту и велике развучености. Стално јој се предвиђала II српска армија код Врања и Ниша, и ако је ова остала 200 километара у назад. Овога дана 11/12 била је у околини Скопља.

Међутим XI немачка армија имала је све услове, сем једнога, да туче I српску армију. Она је била од ње јача за 20 батаљона и 26 батерија; налазила се на положајима од природе јаким и местимично фортификациски утврђеним; трупе су биле одморне и добро снабдевене материјално; имале су железницу за дотурање свих потреба из најдубље позадине.

Све ово није било код I армије наше, али је она била морално јача: ослобођавала је свој дом и своју отаџбину. Као и увек, и овога пута, морал је победио све остале чиниоце.

Падом Ниша српска војска је задобила и огромну моралну снагу. Ниш је првокласно стратегиско-географска тачка, железнички и сухопутни чвор у све стране. Он је и друга престоница Србије. Код Ниша су понова показане најлепше особине наше војске и нашег вишег командовања.

После пада Ниша, свакоме је било јасно да је напуштање целе Србије од Аустро-Немаца питање краткога времена.

У току 12 октобра I армија гони XI немачку армију и задржава се, ради преноћишта, на линији: Костур—Матејевац—Чамурлија.

Гоњење Аустро-Немаца од Ниша до Саве, Дунава и Дрине

Према подацима начелника штаба XI немачке армије, потпуковника Паула Кирха*) све немачке снаге имале су се прикупити, после напуштања Ниша, на северној обали Западне Мораве од Краљева до Крушевца и на источној обали Јужне Мораве до Бездана, 10 километара западно од Књажевца, ради давања одсуднога отпора.

Да би за ово прикупљање добили потребно време, Немци су избацили јаке заштитничке снаге на линији Алексинац—Крушевац.

Срби и Французи наставили су одмах, по паду Ниша, даље операције за протеривање Аустро-Немаца из Србије у три правца:

првим, долином Тимока: француска коњичка бригада Гамбете; за њом, као подршка, 76 дивизија, а доцније и 22 колонијална;

другим, долином Мораве: I српска армија с коњичком дивизијом;

трећим, Косовом и долином Ибра II српска армија.

Пре него што пређемо на даље излагање догађаја, ваља нам подвући овде *тенденцију за сталним уметањем француске источне војске између нас и Бугара,* оно што је на делу почело још од Куманова. Помоћник начелника штаба Команде савезничких војсака, потпуковник Huntziger у своме делу L' offansive des Ar-

*) Krieg und Verwaltung in Serbien und Macedonien 1916—1918.

mées alliées d' Orient en 1918 овако оправдава овај поступак:

„Ово пребацивање француске источне војске с левога на десно крило, позади I српске армије, одговарало је околностима. Био је по среди велики интерес за ово: прво, да би се употребиле српске трупе ради ослобођења своје територије; *друго, да их не пустимо у непосредни додир с Бугарима.*“

Разлози и обзири који би могли бити предмет једне посебне критике.

I српска армија остала је и надаље директриса гоњења и најјача снага у продирању моравском долином ка Београду. С коњичком и моравском дивизијом на десној обали Мораве, а с дринском и моравском на левој, наставила је 13 и 14 октобра гоњење, 15 и 16 наилази на заштитнице немачке, на линији Алексинац — Бован—Делиград—Ђунис, потискује их и ове се повлаче на линију: Каленичке и Послонске Планине — Буковик.

Аустро-Немци давали су јак отпор. На последњој линији сасређене су биле, у главноме, све немачке снаге: алпински корпус, 217 и 219 немачка пешадиска дивизија. За освајање овога тешког планинског масива I српска армија утрошила је седам дана.

21 октобра сломљен је немачки отпор и настало неуредно повлачење Немаца, немоћних више ма за какав озбиљнији отпор.

Положај Аустро - Немаца био је тежак и постајао је све тежим, јер је народ, охрабрен

победама I српске армије и њеним присуством код Сталаћа, листом устајао на оружје.

I Армија је наставила гоњење 22 октобра, заузимајући широки фронт: Крагујевац, Јагодина, Ћуприја, Сењски Рудник. Коњичка дивизија остала је на десној обали Мораве, подупрта моравском дивизијом; у центру је била дунавска, а на левом крилу дринска. Дакле, све су три дивизије биле у једној линији, од којих дринска и дунавска на левој обали Мораве.

Код Велике Плане 27 октобра остаје на десној обали Мораве само коњичка дивизија, док је цела армија на левој и повија свој фронт северо-западу.

Даље кретање дивизија је попут олује.

Коњичка дивизија у једном налету прелази линију Деспотовац—Пожаревац. 29 октобра је на Дунаву код Дубравице и заузима Смедерево.

Дунавска дивизија 1 новембра улази у Београд.

Дринска избија на Саву код Обреновца, доцније иде и у Шабац.

Према овоме I армија избила је на широки фронт Саве и Дунава од Шапца до Доњег Милановца и протерала непријатеља из отаџбине.

Док је I српска армија оваком муњевитом брзином гонила деморалисане Аустро-Немце на моравскоме правцу, дотле је француска источна војска (Гамбетина коњичка бригада, 76 и 17 дивизија) чистила тимочку долину, захватајући и територију Бугарске. Особито се

истицала својим еланом Гамбетина коњичка бригада. Она је заузела 15 октобра Пирот, Књажевац 18, Зајечар 19 и 20 октобра, а оданде, широким фронтом, избија код Неготина, Кладова и Горњег Милановца на Дунав.

Позади коњице наступала је 76 дивизија. Њезин пук Мароканаца стиже у Неготин, на Дунаву, 21 октобра, а остатак дивизије заузима претстражни поредак од Видина до Лом Паланке. Доцније је ова дивизија пребачена преко Дунава у Румунију.

II српска армија, која је била лева колона за гоњење Аустро-Немаца правцем Косова и Ибра, морала је да изврши дуге маршеве, и пребаци се с бугарског фронта од Царева Села и Кочана на крајње лево крило операциског фронта, да би, преко Скопља и Качаника, избила на Косово Поље. Она је за то пребацивање употребила 17 дана. Тако је било, јер је тако хтела Команда савезничких војсака. Да би спречила II српску армију да настави наступање природним правцем: Царево Село—Ћустендил—Пирот—Књажевац—Зајечар, а француска источна војска, са кичевског правца да преко Скопља и Качаника иде на Косово Поље, она врши ово некорисно пребацивање, укрштавање и губљење времена.

Из ових узрока II српска армија појавила се с тимочком дивизијом у претходници на Косову, у Урошевцу тек 17 октобра, у Косовској Митровици 21, где је пресекла отступницу деловима аустро-угарске војске који су бежали из Пећи.

II српска армија оставља југословенску дивизију у Косовској Митровици за операције према Црној Гори и северној Албанији, а са тимочком и шумадиском продужава наступање долином Ибра. У Рашкој је била 24, у Краљеву 26 октобра, где излази на операциски фронт I српске армије.

Слаби делови непријатељеви, већином остаци аустро - угарске војске, бежали су на све стране.

Из Краљева претходница II српске армије, тимочка дивизија окренула је 29 октобра на запад и, преко Чачка и Ужица, 31 октобра, избила на границу Босне према Вардишту.

15 октобра у северној Албанији и Црној Гори дигао се народ на оружје противу аустроугарске војске која је била под командом ђенерала Пфланцер Балтина. Она је отступала из јужне Албаније гоњена италијанским и францускo-српским деловима.*)

*) За време пробоја солунскога фронта, у језерској зони код Охрида, налазила се 75 француска дивизија, као крајње лево крило источне француске војске. Лево од ове дивизије био је италијански експедициони корпус Ферара. Између ове две војске, источне француске и италијанске, у пределу изворног дела Шкумбе, налазио се незаузет део фронта. Да би се ове две војске што боље везале, образован је, по наређењу Команде савезничких војсака, један одред српске војске од најбољих војника планинацâ и најбоље опреме, и назван Охритским Одредом. Одред је био од два батаљона по три чете, свака чета по 200 војника. Први батаљон дала је I, други II армија, а свака дивизија у

Због оваквог стања у Албанији и Црној Гори наређено је команданту II српске армије, да преко Пећи—Плава и Гусиња—Подгорице упути један јак одред који би очистио Црну Гору и северну Албанију од остатака Пфланцер Балтинове војске. Тај одред дала је југословенска дивизија. Он је, после јаких бораба, успео да заузме Плав и Гусињ 18 октобра, Подгорицу 31, Скадар 30, Цетиње 4 новембра и да најзад 8 новембра избије у Котор на Јадранско Море.

Поред овога одреда из Призрена је упућен један одред француске војске из 58 бригаде, ојачан српским деловима. Овај одред успео је да се без хране, по тешкој зими и великоме снегу, пробије преко Пуке и стигне у Скадар ноћу 1/2 новембра.

Јавна похвала творцима. — Велико дело ослобођења Србије завршено је напорима ње-

---

армији од најбољих војника по једну чету. Сваки батаљон имао је митраљески вод који је дала коњичка дивизија и један коњички вод за службу извиђања и везу и још једну коњичку бртску батерију. За овај одред официри и подофицири били су нарочито изабрани.

Одред је требао енергично да дејствује правцем Струга—Дебар и стављен је био под команду команданта 75 франц. дивизије. Пошто ова дивизија није много урадила, при пробоју солунскога фронта и у солунској офанзиви, то и овај одред, нажалост, није показао никакве веће резултате. Да је био самосталан, обзиром на његовог вођу и остали командни елеменат, уверени смо да би његове операције биле и тако сјајне и тако значајне као и остале српске војске.

зиних синова и синова великог француског народа. За нашу сопствену ствар, Французи су гинули с истим осећањем као и Срби. Француско више командовање помагало нас је на овоме делу истински и свесрдно и онда, када је и нехотице грешило.

Али и на овоме делу главну тежину поднела је српска војска, као и онда, у првоме делу, при слому Бугарске. Својим жртвама и својим успесима којима треба тражити сличних примера у историји, она је вршила гоњење непријатеља и рашчишћавање терена и неодевена и ненахрањена. На великим просторијама била је ношена и храњена снагом свога сопственог морала. Она је, на том великом делу истрајала и онда, када је, поред непријатеља, трпела и од епидемије грипа.

За месец и пô дана она је с обала Белога Мора, од Солуна, прешла просторије око 600 км. и избила на обале Саве и Дунава.

Овим периодом операција од Куманова до Београда завршена је у главноме солунска офанзива и улога српске војске у њој, један покрет за који је српска војска дала оно што је најпотребније: морал и елан.

ТРЕЋИ ПЕРИОД: ПРОПАСТ АУСТРО-УГАРСКЕ

Ослобођењем Србије пропала је тежња Немаца да за себе сачувају железничку везу Берлин—Београд—Софија—Цариград. Још једина веза с Истоком остала им је железничка пруга Берлин—Б. Пешта — Суботица — Букурешт —

Црно Море. Ова им је веза требала што дуже из два разлога: прво, због политичког утицаја на Аустро-Угарску, Румунију, Бугарску, Турску и Украјину; и друго да се њихове трупе, материјал и храна извуку из Румуније, Бугарске и Украјине.

Та потреба и учинила је да је концем октобра постављен за главнога команданта свих аустро-немачких снагâ, северно од Дунава, маршал Макензен. Снаге ове биле су, у главноме, немачке и састојале су се из две армије. Прва армија фон Шолца на западу и друга фон Коха на истоку. Јачина ових армија била је око 12 дивизија.*) Ова је снага скупљена из Србије, Румуније, Украјине и са Крима. Задатак јој је био да брани линију Дунава од Београда, преко Оршаве и Рушчука, до Констанце.

На овај начин Немци су мислили да сачувају што дуже Аустро-Угарску од пропасти и свој бок и позадину од опасности.

Примирје — победа неискоришћена. — Цео овај немачки план остао је само у замисли; Аустро-Угарска, потресена из темеља солунском офанзивом, срушила се изненада пре него се то ико могао надати и пре него што јој је могао саопштити тражено примирје командант италијанске војске ђенерал Дијац.

Што је најважније и Угарска се јавља с тражењем сепаратног примирја и преко Беле Линдера отпочиње преговоре у Београду.

---

*) L'offensive des Armées Alliées d'Orient en 1918 par Huntziger.

Шта је могао да ради маршал Макензен у овоме вртлогу од разних нацијâ и од разних смерова. Његов положај био је толико опасан да његовим армијама није било више места на Дунаву. Хтео не хтео, морао је да нареди својој војсци опште отступање преко Угарске.

Ситуација је била оваква: Бугарска капитулирала; Турска и Аустро-Угарска потписале сепаратна примирја; Немачка остала потпуно усамљена.

Шта смо ми у таквој прилици требали да урадимо?

Обрети се на Немачку и продужити енергичну офанзиву свима снагама Команде савезничке војске преко Беча у бок и у позадину немачке војске, на француском фронту, потпомогнути и Италијанима, дакле *искористити општу победу до истраге.* Али за ово требао је Командант савезничке војске да има ово двоје: трупе скупљене под својом командом и одрешене руке. Напротив он је растурио своје дивизије по целом Балканском Полуострву с разним политичким циљевима. Само Цариград одвео му је осам најбољих дивизија. Поред овога, међу савезницима требао је да буде на власти вођ од духа и расуђивања Наполеоновог. У отсуству ових погодаба за искоришћавањем победе до истраге предузете су полумере. Нешто што је у војничком послу значило готово ништа.

У целој солунској офанзиви и њеном искоришћавању ово је био најважнији војно-поли-

тички тренутак. Тај моменат није онда схваћен и зато данас пати цела Европа. Победа није искоришћена до краја. *А свака победа неискоришћена до краја садржи у себи и клицу за нови рат.*

Командант савезничких војсака, пошто је у одлучивању изгубио драгоцено време, око десетак дана, наредио је I српској армији (двема дивизијама, моравској и дунавској) да пређу одмах Дунав и пресеку главну железничку пругу Темишвар—Арад, куда је морао да прође за Немачку грô Макензенове војске.

Прилике су већ биле изгубљене и ова се наредба показала излишном; 11 новембра потписано је опште примирје које је прекратило непријатељства на свима фронтовима.

Немачка исто онако, као и Бугарска, вештим политичким маневром истргла је нашим савезницима сам плод победе. Остало је отворено питање о одмазди недотученога непријатеља.

Према одредбама уговора о примирју, Макензен је са целом својом војском требао бити интерниран у Угарској. Мађари су ову наивну савезничку одредбу изиграли, као доцније и све мировне уговоре; пустили су свих 12 дивизија да неузнемираване пређу Мађарску и здраво се врате у Немачку. Једино задовољство имала је Команда савезничке војске, што је ипак стигла, с једним пуком мароканских сафија, да задржи последње возове немачке. У тим возовима био је главом сам Макензен. Он је, као стари џентлмен, чекао да му сва војска оде за Немачку, па тек он да се крене последњи. И

тако савезници место да ухвате немачку војску, ухватили су немачког маршала Макензена. Зароблјенога на овај начин они су га држали једно време у Будим Пешти, затим у Београду, па најзад као интернираног екседовали у Солун, одакле је, концем 1919, враћен Немачкој.

Аустро-Угарска срушила се као кућа од карата. Велики покрет незадовољних народâ избио је на све стране, нарочито словенских племена. Нашој влади и Врховној команди остало је да искористе то стање и да узму оно што је наше. Зато је српска Врховна команда наредила да I и II армија пређу на територију бивше Аустро-Угарске, и то:

I армија: коњичка и моравска дивизија да заузму Банат; дунавска Бачку; дринска Славонију;

II армија: тимочка и шумадиска дивизија Босну, Херцеговину и Далмацију; југословенска Црну Гору и Новопазарски Санџак.

У Хрватској и Словеначкој образована су посебна Народна већа и хрватска и словеначка војска. У Загреб и Љубљану изаслане су наше војне мисије, ради одржавања везе с повереништвима Народне одбране. Поред овога, по тражењу Народног већа из Хрватске и Словеначке, послати су поједини пукови српске војске да држе фронтове на Јадранском Мору код Сушака, на Алпима, западно од Љубљане и на Караванкама.

Двојна монархија Аустро-Угарска, вековни тлачитељ словенских племенâ и авангарда немачкоме продирању на Исток, престала је постојати.

Остали делови њезини образовали су засебне државе (Чехословачку, Угарску и Аустрију).

Последице незавршенога дела. — Пробој солунскога фронта и солунска офанзива 1918 године ту су нашли свој крај. У тим великим војничким радњама српска војска имала је главну улогу и сме се изрећи без устезања да је она допринела активно и непосредно распаду централних сила. Усамљеној Немачкој која малаксаваше већ под ударцима наших савезника на западноме фронту, није остало ништа друго, но да и она погне главу и моли за мир.*)

*) Како је и колико солунска офанзива погодила Немачку каже најбоље овај званичан документ, депеша маршала Хинденбурга, упућена државном Канцелару још 3 октобра 1918.

НАЧЕЛНИК ЂЕНЕРАЛШТАБА
Оперативне Војске
3 октобра 1918 год.
Берлин.

Господину Државноме Канцелару.

Врховна команда остала је при своме мишљењу од понедеоника 29 септембра о. г., да се одмах предложи мир нашим непријатељима.

Услед слома македонског фронта (солунског фронта), а због тога ослабљивања наших западних резервâ и услед немогућности да се попуне у биткама претрпљени знатни губици, нема изгледа да се непријатељ може приморати на мир.

Молила је и прихваћена је. Учињено је опет нешто на штету човечанства и доброг завршетка светскога рата.

Изгледа̄ као да у редовима савезничких политичара и војника не беше онда и људи с далекосежним погледима. Све као да је гледало на ондашње ствари с девизом: од данас до сутра. Због тога се уговори о миру и изигравају, од пријатеља се праве непријатељи, оборени се дижу и деле Европу за и против ревизије уговора о миру. У првоме табору су, с Немачком на челу, Италија, Аустрија, Мађарска, Бугарска, а у другоме, с Француском на челу, Југославија, Пољска, Чехословачка и Румунија. У позадини с неизвесношћу у ствар стоје Русија и Енглеска. Шта ће из свега овога да изађе? На ово питање није тешко одговорити и поред хумане мисије Друштва народа и поред свих пактова и дипломатских игара око разоружања.

Непријатељ уводи стално свеже резерве у битку.

Немачка војска још стоји чврсто и одбија победоносно све нападе. Али ситуација се заоштрава свакога дана и могла би да примора Врховну команду на значајне одлуке.

Под оваквим околностима препоручљиво је да се борба прекине, те да би се уштедиле немачкоме народу и његовим савезницима бескорисне жртве. Сваки изгубљени дан стаје хиљадама живота храбрих војника.

Фон Хинденбург.

IV ДЕО

ЗАКЉУЧАК

1. ЗНАЧАЈ СОЛУНСКЕ ОФАНЗИВЕ

Као што се из целокупног излагања о пробоју солунскога фронта и о солунској офанзиви види, ова операција је ишла с великим натезањем од почетка до краја.

а) Сви савезници нису били у политичком смислу загрејани њоме, нити пак убеђени у њезин успех и у њезину корист. Тако је у савезничким ратовима: сваки од савезника гледа своје посебне интересе и сваки вуче на своју страну. Отуда тешко је било сложити интересе Француза, Енглеза, Италијана и Грка с интересима нашим. За то је требало и крајње вештине и крајње истрајности и крајње попустљивости. Нашим пак политичарима може се одати јавно признање за умешност у такој тешкој ситуацији. Остати без отаџбине и без ичега, па тражити нека права и имати неки решавајући глас, у најмању руку је — смелост.

То право и тај глас дала је нашим политичарима српска војска. Она је у данима изгнанства претстављала и српски народ и Србију. И тај претставник српске државе и српскога

народа била је она иста војска, о којој је немачка Врховна команда објавила свету 1915 да је нестала. Та се војска 1916, цигло после три месеца, одморена, добро опремљена, духовно препорођена, јавља на солунскоме фронту и као осветник и као претставник.

Операцију великога замаха, као што је била солунска офанзива, тешко је водити и с једном хомогеном војском и с једном политичком владом, а камоли с владама супротних интереса и војскама неједнаких тежњâ. Сваки од савезника хтео би да тежину операције баци на другога. У овоме случају испало је тако да је готово сва тежина операција пала на српску војску;

б) и у нашем јавном мњењу и у страној литератури чули су се и гласови како би по нас било боље да смо седели на солунскоме фронту и причекали без нових жртава решење своје судбе на западноме фронту, у Француској.

Ово је мишљење у основи погрешно. Да смо остали скрштених руку код Солуна ми не бисмо на конференцији мира у Паризу имали онај положај који нам је донела солунска офанзива, Друкчије би се и говорило и одлучивало о захтевима и о правима нашим да не беше солунске офанзиве, да ми сами не ослободисмо своју отаџбину и да својом војском не дадосмо слободе Скадру, Ријеци, Загребу, Суботици и Темишвару. Из солунске офанзиве којој смо ми били кичма и вођ, родила се краљевина Југославија.

Без ове офанзиве и жртава српске војске за победу, ко зна каква би била сада карта Балкана;

в) утицај политике на војничке радње, особито за време извођења операција, захтева много обазривости. Војсковођа мора да ужива неограничено поверење владаоца, владе и народа. Иначе је везан у своме раду и својим покретима. Давати војсковођи политичке задатке који су у упреци с његовом оперативном радњом, значи водити рат поразу. Ово је особито тешко доводити у равнотежу код савезничког ратовања. С ових разлога лако се може појмити положај Команданта савезничких војсака, француског маршала и српскога војводе Франше Д'Епере-а. Он је био у таквоме положају, да су му и радње и одлуке биле зависне од другога. И сви они који би хтели да ставе њему на терет испуштање из руку најповољнијих момената за потпун успех ствари, после распада Аустро-Угарске, могу то најмирније савести пренети на све чланове коалиције, на целу Антанту;

г) политичари разних држава Антанте (Енглеске, Америке, Француске, Белгије, Италије) нису придавали много значаја солунскоме фронту, и ако их је Стратегија учила да у савезничким ратовима код супротне коалиције (овде Немачке, Аустро-Угарске, Бугарске и Турске) *треба пронаћи најосетљивију тачку и на њу ударити.* Та најосетљивија тачка налазила се 1918 на Балкану. Наши савезници не могаху

бити лако убеђени у то. Они су тврдили да се главна победа има да добије на главноме ратишту, т.ј. у Француској. Тврђење ово је било тачно, али на наш случај непримењљиво. Ми смо се могли помоћи и другим ратиштима па да се до победе дође. То су најбоље потврдили резултати постигнути 1918 у солунској офанзиви. Да је победа, добивена овом операцијом, искоришћена до краја како треба, ти резултати били би још већих размера и још већег значаја. Овако се стало на пô пута и једва дочекало да непријатељ моли за мир. Учињено нешто противно свима начелима доброга ратовођења, нешто што ће и сама историја ратова огласити за највећу војно-политичку погрешку у солунској офанзиви; и

д) када војно-политички фактори одлуче вођење једне офанзиве, најважније је дати тој офанзиви довољно снагâ и сретставâ за њено сигурно и успешно извођење. Солунска офанзива предузета је с недовољним сретствима. С овог разлога њен је успех био јако неизвестан. У живој снази били смо готово слабији од непријатеља. Што је ипак успеха било, то је постигнуто понајвише жртвама и напорима српске војске и духом њезиног командног тела, дакле оних који изабрани беху да први крену и офанзиву изврше.

Пробој и солунска офанзива су ремек дело у историји ратне вештине, онако исто као што су била ремек дела Наполеонова у сличној ситуацији: пробој аустриског фронта 1796 у Ита-

лији код Лоћи; пробој аустро-руског фронта 1805 код Аустерлица у Ческој итд.

2. СРПСКА ВОЈСКА ЗА ЊУ

а) Велика дела успевају само, кад их изводе команданти великог карактера, људи који не презају од одговорности и не знају за колебање. Такву моћ показали су наши команданти (Врховни Командант и команданти армијâ) 19 септембра, кад је било доведено у питање даље напредовање српске војске због неуспеха енглеско-грчких дивизија код Дојрана и непредузимања офанзиве француско - грчких снага код Битоља и на Вардару. Други је сјајан пример случај команданта I армије да је напао Аустро-Немце код Ниша 10 октобра и ако су ови били два пута јачи од њега и још на положајима добро организованим;

б) нарочито при гоњењу време се не сме губити. Разбијени непријатељ мора се гонити без престанка, до последњег даха човека и коња и потпуног уништења његове војске. Иначе догод је и најмањи део њен организована целина, опасност постоји. Наполеон је изрекао да после битке и мртваци васкрсавају, што значи да треба гонити до истраге. Савезници се овом философијом нису користили ни код Куманова, када смо изгубили три дана око неких преговора с побеђеним Бугарима; нити, пак, онда, када смо имали да гонимо Аустро-Немце преко Саве и Дунава;

в) солунска офанзива је још један докуме-

нат више о великој вредности српског војника и српског народа. Она је унела у светску историју још једну бриљантну страницу о српском војнику као оличењу најлепших ратничких особина. Бити у сталној борби с непријатељем, појурити за четрдесет и шест дана 600 километара и стићи на обале Дрине, Саве и Дунава, то је подвиг који се мора претпоставити ономе подвигу Наполеонове војске која је гонила, после Јене 1806, разбијене Прусе и прелазила, у току од 22 дана, 17 км. дневно.

Војевати гладан, го и бос у јесење доба, под сталном кишом и на раскаљаноме путу, трпети одозго и кишу од непријатељских граната и шрапнела и гинути и од непријатеља и од епидемије, то су искушења које је могао да поднесе само српски војник, створен и одгојен и морално и национално у средини једног скроз демократског народа и народа навикнутог на слободу и жртве. А српски народ, онај народ који је у позадини непријатељској тлачен до истребљења, скочио је на оружје. Путеви, шуме, па и сама села беху пуна устаника. Пушку је дохватило све, што се Србином звало. Ни жене ни деца изостала нису. Леп доказ животне снаге нашега народа, његове воље и свести о праву.

3. БУГАРСКА ВОЈСКА ПРЕМА НАМА

На другој страни, према нама, као главни непријатељ, стајали су у солунској офанзиви Бугари, једна нација која никад није знала за

меру између жеље и стварности. И ваљада због тога 1915 напустише словенство и одоше у службу туђину. Из резултата солунске офанзиве требали би да праве за себе закључке и као Словени и као суседи. Више свега једно је потребно да упамте да су изгубили битку у солунској офанзиви само зато што *сав њихов подухват није имао моралне подлоге.* Нашли су се у друштву, у којем им није било места и које их је, уз стална потчињавања и унижавања, искористило добро и најзад, када су своју улогу завршили, оставило судбини њиховој.

Ми који смо били 1918 у рововима и у сталноме додиру с Бугарима, примећивали смо њихову велику моралну депресију. Бугарски војник није могао да појми ради чега и даље да се мучи и за чији рачун. Немци су Бугаре сматрали нижим од себе, и то су им давали да осете на свакоме кораку. Сталне размирице бугарске Врховне команде (Главното командуване) са немачком командом фон Шолца (Obere Heeresleitung) пренело се и на командни елеменат, па и на војнике. Они су се мрзели. *Отуда су и могли Бугари да буду лако стратегиски изненађени.*

Па и онда, кад су увидели сву критичност ситуације стратегиског изненађења, нису умели да се снађу. Хтели су да очувају — Македонију. У већ створени пролом бацили су делимичне снаге које су тамо ишчезавале. Учинили су највећу стратегиску погрешку у војсковођењу: залагали су почесно своје снаге и дозволили да

почесно буду тучени. Уместо да су се, по извршеноме пробоју њиховог операциског фронта, повукли на нову стратегиску одбранбену линију и ту организовали нови отпор, они су безразложно бранили стопу по стопу и на тај начин сасвим деморалисали своје војнике.

Бугари нигде не показаху замаха какве веће способности у војсковођењу, нити, пак, какав подвиг, достојан вештог командовања. И онда, кад им се за то нудила прилика, нису је умели искористити, нарочито противофанзиву с дојранског фронта Солуну.

Правац Криволак — Штип — Царево Село сасвим су одголитили, па су чак губили једну по једну комуникацију с Бугарском, док најзад нису капитулирали на Куманову. Главно командовање изгубило је било главу.

Једино њихова стара ментална особина није их никад напуштала.

Код с. Митрашинаца источно од Пљачкавице, на Брегалници, 29 септембра 1918 бугарска планинска дивизија, да би се спасла тешке ситуације и избегла јаку артилериску и митраљеску ватру, послала је из села у наш борбени поредак читаву литију предвођену свештеником и састављену од иконâ, црквених барјака, женâ и деце.

Најистакнутији бугарски политичари одлазе у Солун 26 септембра 1918 тајно, без знања немачког Obere Heeresleitung-a; и онда, када раскидају с Немцима, после потписатог примирја, намерно код Куманова задржавају нашу

војску, да би дали времена Немцима да се извуку из додира и сакупе код Ниша.

Најзад отступају и у својој срџби и немоћи, врше зверства. На Пљачкавици код Козбрана нашли смо искасапљене мухаџире на најбестијалнији начин; у селима, око Св. Николе, затекли смо мајке и жене, где кукају за одведеним синовима и мужевима. О зверствима, почињеним у окупираној од њих Србији, на по се у Сурдулици, Врању, Лесковцу и Топлици постоје већ и писана документа.

Рекли смо све ово о Бугарима, да би потврдили штетност њихове политике која је претпоставила туђ интерес заједничком интересу двају словенских племена. Докле их је та политика одвела, видели смо већ. Куда ће их, пак, одвести сада, када су немачке воде, у којој пливаху рђаво, заменили — другим, време ће показати.

За сада је једно несумњиво да се граница државâ неће мењати ревизијама, већ ножем и топовима. То треба и они да упамте и чују глас људи умних и здраве памети који им једнако указују на то да су њихови интереси једино обезбеђени у великој словенској заједници.

Солунска офанзива је епилог конвенције која је у Плесу потписана 6 септембра 1915 између Бугарске, Немачке и Аустро-Угарске за рат противу Србије. Бугарска је од ове конвенције видела само — срамоту. Чак јој је и њен моћни савезник Немачка, онога тренутка, када је Бугарска после пропасти Србије 1915

тражила ревизију те конвенције, одговорила надуто: „после завршетка похода противу Србије, овај споразум не постоји више”.*)

4. НЕМАЧКА ВОЈСКА ПРЕМА НАМА И — БУГАРИМА

У солунској офанзиви срели смо се по други пут с немачким командовањем и немачким војником. Једно укорењено поштовање, још пре светског рата, било је код нас према Немцима, њиховој организацији, њиховој војсци и њиховој истрајности. То се поштовање поновило 1915, када смо се с њима тукли до истраге. Тада смо могли утврдити да се српски војник, са својим урођеним ратничким особинама, може мерити с Немцем и ако му недостаје оно што немачког војника чини јаким: техничка надмоћност и тешка артилерија.

Па ипак је и оваква војска са својим војсковођем имала и великих погрешака. Немци су, као што је напред речено, имали 1918 на солунскоме фронту: командног елемента, нешто пешадије, митраљеских јединица, тешке артилерије и техничких трупа. Те све трупе образовале су XI немачку армију, а ова с I бугарском армијом групу армиску са седиштем у Скопљу. Групом је командовао фон Шолц. Ова је група номинално потпадала под бугарску Врховну команду у Ћустендилу, иначе је била потпуно самостална. Отуда су наступиле раз-

*) Пуковник Стефан Нојков: Зашчо не победихме 1915 — 1918.

мирице и прогоњења, неизвршавања заповести, па је 1918 при пробоју дошло до тешког неспоразума. Док су Бугари тврдили, да солунска војска врши пролом фронта на Соколу, Добром Пољу и Ветренику, дотле су Немци доказивали, да је то само демонстрација и да главни напад треба очекивати у Пелагонији или долином Вардара. Из ових разлога нису ни предузимате ефикасне мере за спречавање пробоја.

Код Бугаро-Немаца било је двојство у командовању. Та фатална стратегиска погрешка није била и једина.

Другу већу погрешку војно-политичког карактера учинили су још 1915 када су у чисто војничке операције унели политички елеменат, личност Хохенцолерна. Победу коју су задобили над Србима требали су искористити до краја, заузети Солун и спречити уопште стварање солунскога фронта. То су могли учинити и доцније, 1916 и 1917, док још не беше извршена стабилизација тога фронта. Немци то нису учинили, јер им то није дао Виљем II. Солун је био грчки, а Грчком је у то време владао краљ Константин, зет Виљемов, па овај није хтео да доводи Бугаре, старе грчке крвнике у Солун на територију свога зета.

Трећа је погрешка немачкога командовања: потцењивање непријатеља. Немци су и званично изјавили да се не плаше офанзиве са солунскога фронта и да је та офанзива немогућна. За српску војску тврдили су да је покопана за сва времена, док се та иста војска

јавља као осветник и са савезницима својим даје им одмазде.

Немачка обавештајна служба, на којој лежи успех командовања, била је врло слаба. Била је слаба не само на солунскоме фронту, но и доцније, нарочито у борбама око Ниша. Немци су тврдили да их код Ниша нападају обе српске армије и I и II и ако је, у то доба, (10 октобра) II армија била на 200 километара позади I, чак тамо око Велеса.

Немци су показивали једну ружну националну црту: надменост. У општењу и званичном и приватном потцењивали су Бугаре. Ово је стварало злу крв која се пренашала и на више командовање, тако да је краљ Фердинанд морао више пута да интервенише само због тога. Бугари опет као словенски народ нису никад имали наклоности према Немцима, и ако су баш из немачке средине произлазили њихови владаоци, Батемберг и Кобург. Ови крунисани аутократи угњетавали су слободу бугарског народа, па су због њих Бугари у души мрзели и све остале Немце.

Напослетку, Немци су грешили и код употребе снагâ. Као и Бугари и они су залагали снаге по деловима и због тога почесно тучени. Делове те доводили су са свију страна. Код Конопишта и Башаве (код Демир Капије) доводили су немачке јегерске батаљоне лађама и специјалним возовима чак са Крима.

Баш ту код Башаве и Конопишта сударили су се понова наш и немачки војник после

1915. При томе судару осетило се одмах да то нису стари Немци. То је нашег војника и одушевило и морално подигло. Отуда се може и објаснити крајња смелост Команданта I армије да 10 октобра, код Ниша, налети на немачке дивизије, два пута јаче од његове изнемогле и сатрвене армије и да ту немачку војску туче и поред тешке артилерије, техничких сретстава и бројне надмоћности.

*

Солунска офанзива је епилог онога чина из 1915 када су две царевине и једна краљевина устале на малу и већ окрвављену Србију, савладали је и сахранили за три године, а једном немачком писцу дали прилике да ову нашу државну и националну трагедију пропрати речма: „један народ сатрвен, једна војска покопана, једна страница историје завршена.” Тај народ сатрвен и та војска покопана, са својим савезницима, учинила је да 1918 буду смакнуте царске круне с главâ Хабзбурга, Хохенцолерна и Кобурга. Српски народ и српска војска показали су и тада да су способни за велики живот великих народа.

У тој борби за ослобођење и уједињење успели смо; ослободили смо Србију, наш народ и наше земље испод ига Аустријанацâ, Маџарâ и Бугарâ и ујединили смо се сви једном за свагда у једној заједничкој нам држави.

У краљевину Југославију српска војска ушла је са свима атрибутима својих војничких

врлинâ, својих великих делâ и своје велике славе и *све те тековине предала је југословенској војсци за нов живот у новој нам отаџбини.*

Ми, Југословени можемо с уздигнутом главом и ведрим челом мирно да корачамо у сусрет бољој будућности. Али на томе путу морамо имати увек на уму да, и ако је нестало Аустро-Угарске, и ако је сломљена Бугарска, а Немачка тренутно умирена, још увек живи, па ма с које стране она сада долазила, мисао Drang nach Osten.

БИБЛИОГРАФИЈА

Поред градива из званичних релација, сопствених забележака и личних примедаба:

I

Ђенерал Петар Пешић **Солунски Фронт, војно-политичка акција.** Београд 1921.

Ђенерал Петар Пешић: **Пробој Солунскога Фронта.** Ратник, август—септембар 1928.

Ђенерал Дан. С. Калафатовић: **Лудендорф и савезничка офанзива у Маћедонији 1918.** Ратник, септембар 1923.

Ђенерал Дан. С. Калафатовић: **Наша народна душа.** Ратник, јуни 1923.

Ђенерал Дан. С. Калафатовић **Како је отпочела наша велика офанзива у 1918.** Ратник, август—септембар 1928.

Ђенерал Емило Ј. Белић: **Солунски Фронт. Операције за заузимање Ниша.** Ратник, август — септембар 1928.

II

Lieutenant colonel Huntziger, sous chef d' état-major général du Commandement en chef des armées alliées d' Orient: L' offensive des armées

alliées d' Orient en 1918. Conférance faite à Galata Serail le 19 déc. 1919.

Capitaine F. J. Deygas: L' Armée d' Orien dans la Guerre mondiale 1915—1919.

Commandant Larcher: La grande Guerre dans les Balkans.

Oberst Paul Kirch: Krieg und Verwaltung in Serbien und Macedonien 1916—1918.

General Leutnant Ludendorff: Meine Kriegserinnerungen 1914-1918.

Marschal Hindenburg: Aus meinem Leben.

Die memoiren des Generals von Falkenhein, generalstabschef des deutchen Oberkomandos 1920.

Полковник Стефан Нојков: **Зашчо не победихме 1915—1918.** Софија 1922.

Прилози: две скице за проматрање рада и догађаја српске војске и савезника̂ у солунској офанзиви.

Скица бр. 1. ситуација савезничких војсака̂ на солунскоме фронту око 1 јуна 1918.

Скица бр. 2. ситуација 15 септембра 1918. Нападни распоред савезничких војсака̂.

Читаоцима који стручно проматрају ову радњу препоручују се и секције размере 1:200.000 нашег Географског института: Солун, Водена, Битољ, Скопље, Крива Паланка, Приштина, Ниш итд.

САДРЖАЈ

Од колевке па до гроба
најлепше је ђачко доба
благо оном који има
ђачко доба да разуме

твој брат

3-XIII-39 [signature]

Крагуј. Мој. Дравор

ЦЕНА 20.– ДИН.